

ACADEMIA ROMÂNĂ

GRIGORIE M. BUIUCLIU

1840 — 1912

TESTAMENT — BIOGRAFIE

FAMILIA BUIUCLIU

ARMENII ȘI ROMÂNII: O PARALELĂ ISTORICĂ

DE N. IORGA

CATALOGUL BIBLIOTECEI ARMENEȘTI

BUCUREȘTI

Institutul de Arte Grafice CAROL GOBL S-sor Ioan St. Rasidescu

16, Strada Paris (fostă Doamnei), 16

1914.

BIBLIOTECA
- MUNICIPIULUI -
BUCUREȘTI

GRIGORIE M. BOIUCLIU
1840—1912

Grigorie M. Boiucliu

TESTAMENT

Subsemnatul **Grigore M. Buiuciu**, rentier, neavând erezi rezervatari, dispun de întreaga mea avere prin testamentul de față scris și subscris de mine.

1) Avera mea se compune de: 1) un număr de efecte publice; 2) de casa cu mobilierul ei din strada Eldorado Nr. 3; 3) de o altă casă cu mobilierul ei, din Iași, strada Asaki Nr. 9; 4) din cărți și câteva tablouri și bronzuri.

2) Dintre rudele mai apropiate (frați și surori), cari au toate mijloace de traiu mai mult decât suficiente pentru nevoile lor, numai sora mea Eliza, fiind aceea care posedă mai puțin, îi las, pentru cazul când va supraviețui fratelui nostru Ioan, cu care face gospodărie comună, o rentă viageră de 6.000 lei *neto*, plăti-toare prin anticipație în două termine de câte șase luni, socotind cel dintâiu termin ziua morții fratelui Ioan.

3) Casa mea din Capitală cu tot mobilierul și gospodăria din ea o las nepoatei mele de soră, Maria Popovici Bâznoșanu, cu condiție ca să dea surorii sale și a mea nepoată, Sofia L. Missir, din Piatra-Neamțu, până în termin de un an dela moartea mea, sau și mai înainte, 70.000 lei, adică șaptezeci de mii lei, valoare nominală în scrisuri 5% de ale Creditului funciar rural, cu cupoa-nele lor pendinte la data plății. Aceste scrisuri nepoata mea

Maria le va depune la Cassa de consemnație pe numele surorii sale Sofia, iar recipisa o va încredința soțului acesteia, avocatul Luca Missir din Piatra, spre a urmări conform contractului său de căsătorie.

4) Casa mea din Iași din strada Asaki, cu tot mobilierul și gospodăria din ea, o dau în nudă proprietate strănepoatei mele de soră Maria Walkyro Popovici Bâznoșanu, iar folosințele fratelui meu Ioan și surorii mele Eliza pe toată viața lor și până la moartea celui din urmă din ei.

5) Las bisericii armene din Iași 5.000 lei, cu îndatorirea de a întreține mormintele familiei și a face slujbele obișnuite.

6) Las bisericii armene din Capitală, care e în construcție, 15.000 (cincisprezece mii) lei.

7) Las câte 5.000 lei Spitalului de copii „Caritatea“ din Iași și Societății de binefacere „Tibișoi“ din Capitală, la cari sunt membru dela înființarea lor.

8) Instituie legatară universală Academia Română din București. Ea va fi liberă în scopul pentru care a fost creată să dispună de legatul ce-i fac în modul, formele și condițiile ce va găsi de cuviință, cu aceasta că, în dările de seamă anuale, să se menționeze întrebuintările ce va face din legatul meu.

Observând că în România puțini se îndeletnicesc cu studiul limbilor orientale (armeană, arabă, turcă și persană), a căror literatură istorică poate fi folositoare țerii, la caz când Academia va găsi de cuviință de a face achizițiuni, a instituie burse sau a da recompense pe seama legatului meu,

dorința mea este, fără a face din aceasta o condiție obligatorie, ca la asemenea împrejurări să aibă în vedere și limbile orientale mai sus pomenite.

Biblioteca mea armeană, ce se cuprinde în legatul universal ce-i fac, îi va servi ca un început pentru „Biblioteca Orientală“, ce presupun că-și va forma cu timpul.

9) Legatara mea universală e obligată să plătească surorii mele Eliza la domiciliul ei, și fără nici o cheltueală, renta viageră de 6.000 (șase mii) lei, în termenele și condițiile arătate la art. 2 din testamentul de față.

10) Numesc executori testamentari pe nepotul meu prin alianță Andreiu Popovici Bâznoșanu și pe amicul meu avocat Petre Th. Missir din București, pe cari îi rog să primească fiecare câte 10.000 lei neto drept remunerație, dându-le totodată și posesiunea averii mele imobile în condițiunile și termenele prevăzute de lege, spre a le înlesni îndeplinirea însărcinării ce le dau.

11) Toate documentele, scrierile, corespondențele și hârțile de orice natură le las fratelui meu Ioan.

12) Dorind ca toate legatele ce fac să ajungă întregi în mâinile beneficienților, hotăresc ca toate taxele către Stat și altele, precum și toate cheltuelile ce se vor face pentru executarea acestui testament să se facă din masa succesorală.

Aceasta este voința mea cea de pe urmă.

Făcut în București astăzi, în 1 August 1912.

G. M. BUIUCLIU.

CODICIL

Din tablourile pictate de fratele meu Teodor, fost profesor de pictură, catedra de peisaj dela Școala de Bele-Arte din Iași, las Pinacotecei din acel oraș :

1) Peisajul Norvegian (o iarnă) ; 2) Găinăria după Couturier ; 3) Ruinele gotice ; 4) Spălătoresele ; 5) Sous bois (tablou mic).

Tot din lucrările fratelui meu las Pinacotecei din București :

1) Note sub copaci după Vanderbuch ; 2) O stâncă ; 3) Perspectivă prin o boltă ; 4) Copaci pe malul unui iaz. Pe lângă aceasta îi mai las : Apus de soare, pictură de Aivasowsky.

Amicului meu Anastasie Simu îi las :

1) Malul Prutului, peisaj mare ; 2) O alee de răchite ; 3) O apătoare, toate acestea de fratele meu. Ii mai las : Măcelarul ambulant, acuarel de Osganian, și Mistrețul (le Sanglier de Florence), bronz.

Doresc ca toate aceste tablouri să poarte însemnarea că sunt dăruite de mine.

Las Doctorului I. Goilav : «Vestala», Bronz Venețian, și «Căprioarele», peisaj mic de Cekert.

Las amicului meu P. Th. Missir bronzurile Mefistofeles și Don Quichotte de J. Gauthier.

Las vărului meu Gr. I. Buiucliu tabloul lui Chabanian «Valurile» (les Vagues).

Las nepotului meu prin alianță L. Missir «Evreul», cap mare în ulei.

Restul tablourilor, între cari «Bosforul» de Ziem, «Noaptea» de Aivasowsky și «Ararat» de Zancowsky le las nepoatei mele Maria Popovici Bâznoșanu.

Las fratelui meu Ioan violina mea și notele pentru violină și piano, iar notele pentru piano nepoatei mele Sofia Missir.

Las amicului meu Dr. B. Ch. Buiucliu Dicționarul enciclopedic, precum și revista enciclopedică ce-i face urmare a lui Larousse.

Cărțile mele de drept le las nepotului meu Luca Missir, iar toate celelalte de filozofie, istorie, literatură, etc., nepotului Andreiu Popovici Bâznoșanu.

Făcut în București la 2 August 1912.

GR. M. BUIUCLIU.

ACADEMIA ROMÂNĂ

DELEGAȚIUNEA, No. 176

Ședința dela 15 Ianuarie 1913.

Având în vedere testamentul și codicilul olografe ale răposatului Gr. M. Buiuciu cu data de 1 și 2 August 1912;

Considerând că prin art. 8 și 9 din testament răposatul institue Academia Română ca legatară universală, după cum urmează :

«Art. 8. Instituiu legatară universală Academia Română din București. Ea va fi liberă în scopul pentru care a fost creată să dispună de legatul ce-i fac în modul, formele și condițiunile ce va găsi de cuviință, cu aceasta că, în dările de seamă anuale, să se menționeze întrebuințările ce va face din legatul meu.

«Observând că în România puțini se îndeletnicesc cu studiul limbilor orientale (armeană, arabă, turcă și persană), a căror literatură istorică poate fi folositoare țerii, la caz când Academia va găsi de cuviință a face achizițiuni, a institui burse sau a da recompense pe seama legatului meu, dorința mea este, fără a face din aceasta o condițiune obligatorie, ca la asemenea împrejurări să aibă în vedere și limbile orientale mai sus pomenite.

«Biblioteca mea armeană ce se cuprinde în legatul universal ce-i fac îi va servi ca un început pentru «Biblioteca orientală», ce presupun că-și va forma cu timpul.

«Art. 9. Legatara mea universală e obligată să plătească surorii mele Eliza, la domiciliul ei și fără nici o cheltueală, renta

«viageră de șase mii lei în terminele și condițiunile arătate la art. 2 din testamentul de față.»

Considerând că starea materială a testamentului de față și a codicilului au fost constatate de către Președintele Tribunalului Ilfov, Secția IV, în ziua de 14 Ianuarie curent, după cum se constată din procesul verbal făcut cu această ocaziune la locul deschiderii succesiunii ;

Având în vedere inventarul averii făcut în ziua de 20 Decembrie 1912, din care se constată că averea lăsată Academiei se urcă la suma de aproape un milion de lei ;

Considerând că prin testament se lasă la libera dispozițiune a Academiei întrebuințarea veniturilor averii testate ;

Delegațiunea, în conformitate cu dispozițiunile art. 85 din Regulamentul general, decide a se primi legatul lăsat de răposatul Gr. M. Buiucliu și a se face formalitățile legale de acceptare.

I. C. Negruzzi, D. Sturdza, I. Bogdan, St. C. Hepites.

DECRETUL REGAL

PRIN CARE ACADEMIA ROMÂNĂ ESTE AUTORIZATĂ A PRIMI LEGATUL

GR. M. BUIUCLIU

CAROL I,

Prin grația lui Dumnezeu și voința națională, Rege al României,

La toți de față și viitorii sănătate :

Asupra raportului Ministrului Nostru Secretar de Stat la Departamentul Cultelor și Instrucțiunii sub No. 6.433/913,

Văzând jurnalul Consiliului Nostru de Miniștri cu No. 286/913,
In baza art. 811 din Codul civil,

Am decretat și decretăm :

ART. I.—Se autoriză Academia Română să accepte legatul universal lăsat de defunctul Gr. M. Buiucliu prin testamentul olograf din 1 August 1912, aflător în conservarea Tribunalului Ilfov, Secția IV, în condițiunile testamentului, conform avizului No. 44 din 25 Ianuarie a. c. al Consiliului de avocați ai Statului.

ART. II și cel din urmă.—Ministrul Nostru Secretar de Stat la Departamentul Cultelor și Instrucțiunii este însărcinat cu aducerea la îndeplinire a acestui decret.

Dat în București, la 19 Februarie 1913.

CAROL.

Ministrul Cultelor și Instrucțiunii.

C. G. DISSESCU.

No. 689.

(*Monitorul Oficial* din 24 Februarie 1913).

GRIGORE BUIUCLIU

Grigore Mithridate **Buiucliu**, juriconsult, născut în Iași 1840 din părinții Buiucliu Iacob și Maria, născută Tossun, a făcut studiile clasice în colegiul armean din Paris, iar cele de drept parte în Paris și parte în țară, luându-și licența la Universitatea din Iași.

A lucrat un timp ca stagiar cu avocatul din Iași, G. Ciu-

GR. M. BUIUCLIU
Procuror 1869.

mara, doctor în drept din Italia, unul din pușinii, pe atunci, în Moldova cari cunoșteau legislațiunile străine, după cari se făcuse de curând reforma Codicelor în țară. La 1869 intră ca Procuror pe lângă Tribunalul de Iași, unde atrase atențiunea ge-

nerală asupra sa, prin priceperea și activitatea de care dădă dovadă dela început, ceea ce făcū, ca peste un an și o lună să fie înaintat ca Procuror de secție pe lângă Curtea de Apel din Iași, fără ca această repede înaintare să fi surprins pe cinevă.

La acea epocă procurorii aveau în magistratură un rol mai important ca astăzi, fiind obligați a luă parte, fără deosebire, la toate procesele ce se prezentau înaintea instanțelor pe lângă cari funcționau. Acel ce eră doritor de a se iniția în afacerile judecătorești de toate speciile găsiă, pentru aceasta, în parchet o școală practică din cele mai nimerite. Buiuciu știu să se folosească de această școală, atât la Tribunal cât și la Curte, însușindu-și procesele cele mai complicate, pentru a le studiă în toate amănuntele lor. Concluziile ce pregătiă erau astfel ca să serve judecătorilor de călăuze sigure în hotăririle ce aveau a da. Tot dânsul se însărcină și cu acele afaceri cari, din diferite împrejurări, erau considerate ca delicate și de cari colegii săi erau bucuoși să fie scutiți. Stăpân pe convingerile sale, își expuneă părerile pe cari le credeă juste, fără cea mai mică sfieală și fără a se preocupă cât de puțin de nemulțumirile ce puteă provocă.

Rolul Ministerului public înțeles și îndeplinit în acest mod făcū lui Buiuciu un renume care-l indică pentru cea dintâi ocazie ca Șef al parchetului în care funcționă.

Numirea sa în 1874 ca Procuror general al Curții de Apel din Iași fu semnalată mai întâiu prin introducerea în parchetele de sub ocârmuirea sa a ordinei și disciplinei, cari până atunci lăsau mult de dorit; apoi prin stăruința ce a pus pentru a scăpă magistratura de înrâuriri de tot felul ce adeseori îi împiedecau cursul natural.

Aceste înrâuriri se manifestau în multe împrejurări, dar mai cu seamă în afacerile penale și în județele cari aveau în capul lor prefecți așa ziși *energici*. Acolo inițiativa Procurorilor devenise nulă. Sub pretextul armoniei ce trebuia să domnească între

puterea executivă și cea judecătorească, prefecții aveau pretenția de a diriguî acțiunea publică. Cei ce se folosiau în special de această stare anormală erau agenții și auxiliarii cari ajutau pe prefecți în *energica* lor administrație. Ei ajunseră să se bucure de o quasi-impunitate, oricari ar fi fost delictele de cari se făceau culpabili. A urmări pe unii din aceștia eră, după mentalitatea unor prefecți, *a compromite demnitatea șefului lor și a atinge prestigiul autorității guvernamentale*. Intre aceștia se distingea mai ales prefectul de poliție din Iași care, fiind înrudit cu Președintele Consiliului de Miniștri, credea că nimic nu i se poate refuza. Procurorii intimidăți nu îndrăzneau să revendice drepturile lor, iar Tribunalele, în rarele cazuri când aveau a judeca pe vreunul din acești privilegiați, făceau astfel ca hotărârile lor să nu tulbure armonia preconizată de administrație.

Această stare de lucruri nu eră pe placul cel puțin al elementelor tinere, ce intrase în guvernul conservator, atunci la putere, în care erau mai mulți membri din Societatea *Junimea* de la Iași. Cu garanția acestora, cari cunoșteau întregitatea caracterului și bunele intențiuni ale colegului lor din *Junimea*, răposatul acum Alexandru Lahovary, Ministrul Justiției în acel guvern, se hotărî să lase mână liberă noului Procuror general, pentru îndreptarea răului ce bântuie în circumscripția sa. Cu toate acestea, îndreptarea dorită nu se putu obține decât cu multe greutate și hărțueli, din cauză că nu toți cei din guvern priviau lucrurile în acelaș mod. Această deosebire de vederi dădu naștere în sferile de jos la conflicte de fiecare zi. Magistrații, după instrucțiunile și îndemnările Procurorului general, prinseră curajul de a rezistă la intervențiile nelegitime, având ferma credință că, dreptatea fiind de partea lor, au să fie apărați și susținuți cu energie. Aceasta a lor credință n'a fost desmințită nici o clipă din partea Procurorului general, care la nevoie îi acoperiă cu propria sa responsabilitate.

Toleranța față de agenții administrativ nu eră singura meteahnă a justiției în resortul Curții de Apel din Iași. Ea mai pătimiă în unele localități și de alte neajunsuri tot atât de compromițătoare pentru demnitatea ei și de vătămătoare pentru interesul justițiabililor. Indreptarea lor s'a putut realiză prin transferări și schimbări operate în personalul judecătoresc, după indicațiunile sprijinite pe dovezi neîndoelnice date de Procurorul general.

Astfel, prin o supraveghere neadormită a mersului justiției în

GR. M. BUIUCLIU
Avocat, 1877.

fiecare județ, și prin măsurile severe și juste luate la timp, magistratura, îmbunătățindu-se din zi în zi, redobândi, spre satisfacerea generală, demnitatea și prestigiul ce i se cuveniau.

Despre activitatea ca Procuror general a lui Buiucliu, iată aprecierile ce le face regretatul Gh. Panu, în vol. I din *Amintiri dela Junimea*, scrise cu 35 de ani mai târziu:

«D-l Buiucliu, ca Procuror general la Curtea din Iași, lăsase cele mai excelente amintiri. Drept până la severitate, neabătân-

du-se de o linie dela datoria sa, inteligent, cu studii și cu talent de vorbire, el realiză tipul Procurorului general de rassă, care a fost odată în Franța mult timp; astăzi chiar, când se vorbește de Procurorii generali în Iași, Buiuciu este dat ca unicul model.»

La 1876 schimbându-se guvernul, cu încrederea căruia își exercită funcțiunea, Buiuciu nu șovăi un singur moment ca să puie postul său la dispoziția noului Ministru. Cu toate stăruințele măgulitoare ale acestuia, pentru a-l reține în magistratură, el se grăbi a îmbrățișa cariera de avocat. Renumele de care se bucură ca unul din jurisconsultii cei mai temeinici din țară, experiența ce căpătase în cei 7 ani de serviciu în parchet, și mai cu seamă puterea de muncă de care se simția capabil, îi inspirau încrederea de o deplină reușită în noua profesiune ce-și alegea. În adevăr, în cel mai scurt timp, el ajunsese să ocupe locul cel dintâiu în baroul din Iași, făcându-și o clientelă din cele mai importante în toate straturile societății. Fiind dintre puținii avocați cunoscători și ai legilor anterioare Codicelor nouă, el fu căutat pentru a limpezi o bună parte din acele judecăți proverbiale, cari de zecimi de ani se perpetuau, mai ales în familiile vechi.

Prin o exactitate neîntrecută, dar mai presus de toate prin o corectitudine exemplară, situațiunea ce-și crease în baroul din Iași fu astfel, încât chiar fostul Domnitor Mihaiu Sturdza, care, cu toată antipatia ce păstrase din timpul Domniei sale pentru numele de *Buiuciu*¹⁾, nu putu evita de a se adresa lui, când avu nevoie de un avocat capabil și conștiințios în resortul Curții de Apel din Iași.

Ademenit prin informațiile deopotrivă de favorabile ce căpătase din diferite părți, Vodă Sturdza se hotărî să-l însărcineze cu apărarea unui vechiu proces de revendicare, foarte delicat, și despre care aveă destule motive de a fi îngrijat. Buiuciu avu fericirea de a-l duce la bun sfârșit și într'un timp relativ scurt.

¹⁾ A se vedea biografia lui *Iacob Buiuciu* în *Figuri Contemporane din România*.

Comunicând rezultatul favorabil clientului său la Paris, primi de la el următorul răspuns: *Merci pour issue conforme à mes droits et au talent de mon défenseur.*

De atunci fostul Domnitor nu mai avu alt avocat în Moldova. In anul 1882, Buiuciu, după repetatele stăruințe ale d-lui D. A. Sturdza, pe atunci Directorul Primei Societăți a Creditului

GR. M. BUIUCLIU
Senator, 1894.

Funciar Rural din București, primi însărcinarea să reprezente această instituțiune în Moldova, spre a înlesni proprietarilor din acea parte a țerii împrumuturile ce aveau a contracta. Această situațiune o păstră timp de 5 ani, în care interval aduse importante servicii atât Creditului, cât și proprietarilor. Aceștia, văzându-se scutiți de târăgăniurile și cheltuelile la cari erau expuși mai înainte

prin stăruințele în Capitală, renunțară la planul ce formase de a înființa un Credit rural special pentru Moldova.

În politică, Buicliu a fost dela început și a rămas un junimist neclintit și chiar *intransigent*; dar cât timp a fost în activitatea profesiei sale, s'a abținut dela orice amestec în afacerile publice, având convingerea că profesiunea de avocat, exercitată în mod conștiințios, e prea absorbantă pentru ca să sufere cumulusul cu ocupațiuni de altă ordine. De aceea, numai atunci când, după o muncă sârguitoare de 15 ani, ajunse să-și asigure o pozițiune materială mulțumitoare pentru trebuințele sale, el se hotărî, încetând profesiunea de avocat, să se asocieze la acțiunea coreligionarilor săi politici, cari pe atunci formau un grup deosebit în partidul conservator.

La 1888 fu ales deputat, iar la 1892 senator al județului Fălciu. În Cameră fu însărcinat să ia în numele junimiștilor apărarea lui I. C. Brătianu, pe care Opoziția-Unită stăruia cu orice preț să-l dea în judecată. În ambele Camere, d-sa eră dintr'acei cari, în loc de a ocupa ședințele cu discursuri mai mult sau mai puțin utile, studiau în mod conștiințios, ca delegați sau raportori, proiectele de legi ce se prezentau. Se mulțumiă a lua cuvântul numai când aveă ceva folositor de spus.

Buicliu nu rămase mult timp în politică. Încă din anul 1892, Ministrul de Justiție al timpului încercă să-l câștige pentru Inalta Curte de Casație și Justiție, zicându-i într'o scrisoare: «Nu credeți că ați putea face un sacrificiu și să primiți o sarcină pentru care vă indică întinsele d-voastre cunoștințe juridice, independența d-voastră materială și situația ce aveți în societate?»

Pentru moment, el declină această propunere; mai târziu însă, anume în 1894, se hotărî să o primească, regăsind în ea o ocupațiune potrivită cu predilecțiunea ce aveă pentru știința dreptului.

Reîntoarcerea sa în magistratură fu privită în deobște ca un folos real pentru Curtea de Casațiune; dar mai cu seamă de către

acei cari avusese ocazia de a-l cunoaște mai de aproape ca Procuror general și ca avocat. Intre aceștia, d-l T. Stelian, pe atunci avocat și profesor la Facultatea de drept din Iași, își manifestă mulțumirea trimițându-i o telegramă în următorii termeni: «*Felicit Curtea pentru onoarea ce-i faci.*»

În Curtea de Casație el a adus, pentru interpretarea legilor, rezultatul experienței sale de avocat emerit și vederi de un caracter deosebit de acel al judecătorului de carieră, rămas vesnic în același mediu.

Discuțiunile frecvente la cari această deosebire de vederi a trebuit neapărat să dea loc au contribuit în multe chestiuni la evoluțiunea jurisprudenței într'un sens mai larg.

În 1908, Buiucliu, atingând limita de vârstă, a trebuit să părăsească Curtea de Casație, Ministru de Justiție fiind d-l T. Stelian. Acesta, *aducându-și aminte sau nu* de telegrama sa de felicitare din Iași, îi comunică punerea sa în retragere, încheind adresa ce-i trimitea prin următoarele cuvinte:

«*Vă exprim viile mele mulțumiri pentru prețioasele servicii ce ați adus justiției în tot timpul cât ați ocupat cu atâta demnitate postul de Consilier la Înalta Curte de Casație și Justiție.*»

Buiucliu este un vechiu membru al Junimii literare din Iași, înspre care a fost atras chiar dela înființarea ei, prin gustul său pentru literatura cea sănătoasă. Iată portretul ce-i face Gh. Panu în *Amintiri dela Junimea...* «D-l Buiucliu, devenit avocat, își câpătă un loc însemnat, poate primul în barou. Nu știu în ce împrejurări devine membru al Societății Junimea. Nu era un discutător lung și gălăgios: era un spirit fin, drept și inciziv, avea acel spirit măsurat și acea intuiție estetică, care ghicia totdeauna defectele unei lucrări, precum și meritele ei. Era inamicul exagerărilor, platitudinilor și umflăturilor stilistice. Luă parte la discuții, însă mai mult printr'o întrerupere sau prin exprimarea unei observații, cari mai totdeauna erau juste. Farmecul d-lui Buiucliu

consistă mai cu seamă în observații fine și picante, pe cari le comunică vecinilor, pe când autorul sau un altul cetia o lucrare: nimic nu-i scăpă acestui fin observator» ¹⁾). Mai departe, vorbind despre oamenii inteligenți și de spirit dela Junimea, Panu zice: «În primul rang eră d-l Vasile Pogor, apoi d-l Iacob Negruzzi, etc. Eră însă un om de spirit, foarte de spirit, care-și exercită verba

GR. M. BUIUCLIU
Consilier la Inalta Curte de Casație și Justiție.

prin unghere; rar îi auziai glasul în discuția generală. Acela eră d-l Grigore Buiucliu, actualul membru la Curtea de Casație.

«Curioasă atitudine aveà și d-l Grigore Buiucliu! D-sa nu eră timid ca alții; funcția ce ocupă întâiu, Procuror general la Curte

¹⁾ Gh. Panu, *Amintiri dela Junimea*, tom. I, p. 108.

și mai târziu avocat de prima ordine, îndepărtă idea de timiditate. Și cu toate astea cel mai mult timp tăcea, iar când făcea vreo observație, o comunica vecinului. De ce? Nu știu. Căci observația era totdeauna și justă și spirituală; trebuia ca vecinul s'o comunice tare *Junimii* strigând: Iată ce a zis Buiucliu, și toată lumea făcea haz.

«Eu cred că tăcerea d-lui Buiucliu la *Junimea* pornia dintr'un amestec de sentimente; pe de o parte d-sa, ca om cuminte, nu credea de cuviință să se amestece în discuții asupra subiectelor cu cari nu era deplin familiar, iar pe de altă parte tăcea în subiecte mai comune din cauza unui sentiment de superioritate disprețuitoare pentru vorba multă, care se făcea pentru nimic.

«Cam în acest spirit erau observațiile pe cari le făcea vecinilor. La *Junimea* el trecea drept o natură ironică și sarcastică, care este tot spirit, însă spirit de o natură deosebită» ¹⁾.

În lupta ce se încinse între *Convorbiri Literare*, organul Societății *Junimea*, și *Revista Contemporană* din București, Buiucliu a luat parte cu un articol, care a făcut mult svon, demonstrând că studiul sub titlul: *Despre condițiunea civilă a femeii* de Gh. Schina, pe care acea revistă îl prezentă ca o lucrare savantă și originală, nu era decât un mozaic alcătuit din fraze, bucăți și pagine întregi, extrase din volumul cu acelaș titlu al cunoscutului profesor de drept din Franța, Paul Gide, fără ca numele acestuia să fi fost citat măcar odată.

În *Junimea* erau câțiva amatori de artă, unii se ocupau cu pictura, alții cu muzica. Între acești din urmă era și Gr. Buiucliu, care împreună cu frații săi Ioan și Artaxerxes luase la Paris lecțiuni dela Eduard Lalo, pe atunci simplu profesor de piano și violină, iar mai târziu devenit celebru cu operele *Namuna*, *Le Roi d'Ys* și altele.

¹⁾ Gh. Panu, *Amintiri dela Junimea*, tom. II, p. 58. .

D-l N. Gane, în *Păcate mărturisite* (Iași 1904), vorbind de membrii muzicanți din *Junimea*, povestește, între altele, că la un «chef» dat de răposatul Alecu Șendrea, avocat și profesor universitar, la viaa lui dela Copou, d-nii Gr. Buiucliu și Teodor Burada luară fiecare câte o vioară din mâinile lăutarilor și așezați unul la dreapta și celălalt la stânga lui Barbul Lăutarul, cel immortalizat de V. Alecsandri, începură să cânte cu foc, împreună cu el și cu taraful lui, stârnind până la culme entuziasmul comensurilor. După ce se sfârșiră cântecele, Barbu puse cobza lui cea veche pe masă și zise:

«Boieri dumnea-voastră, vă rog să aruncați uscătura asta pe foc, că de acum nu mai am ce face cu dânsa. De vreme ce boierii au învățat să cânte mai bine decât noi, ce pâne mai pot eu mânca cu dânsa?»

În societatea *Junimea* erau cunoscători de aproape toate limbile occidentale; nimeni însă nu cunoștea vreo limbă orientală, afară de Buiucliu, care vorbiă cu înlesnire limba turcească și posedă pe deplin pe cea armenescă, cu studiul căreia s'a îndelnetnicit, în mod serios, încă din frageda-i tinerețe, atras spre ea prin originea sa.

Aceste cunoștințe el le-a pus în serviciul patriei sale adoptive, urmărind și culegând, în literatura armeană veche și nouă, tot ce se rapoartă la relațiile dintre Români și Armeni.

În acelaș scop, în călătoriile sale, a studiat, prin diferite biblioteci, manuscripte inedite armenesti și a fost destul de fericit ca uneori să găsească lucruri deopotrivă de interesante și pentru Români și pentru Armeni.

Despre o descoperire ce a făcut în Biblioteca națională din Paris, și despre o alta, la biblioteca din Insula St. Lazăr de lângă Veneția, a făcut dări de seamă la timp în *Convorbiri Literare*.

Cea dintâi e o povestire în versuri a schingiuirilor îndurate de Armenii din Moldova sub Ștefăniță Vodă în anul 1551, scrisă

de martorul ocular Diaconul Mina, dela Biserica armenescă din Iași.

Buiucliu a pus să se tipărească acest manuscris într'o revistă armeană din Petersburg, apoi a dat de pe el în *Convorbiri Literare*, anul XXIX, o traducere românească, precedată de un studiu introductiv.

Cea de a doua descoperire e o cronică cuprinzând faptele petrecute între anii 1430—1621 în țara Leșilor și în țara Moldovei, ținută de preoții armeni cari s'au succedat la Biserica Sfântului Nicolae din Cameniț Podolschi.

Buiucliu a tradus în românește câteva părți din această cronică (V. *Convorbiri Literare*, anul XL), iar originalul armean înțreg a făcut să se publice cu spesele sale de către Mechitariștii din Veneția, în tipografia lor, în anul 1896.

După ce din cauza vârstei a trebuit să părăsească Curtea de Casație, Buiucliu fu îndemnat de mai mulți amici ca să se consacre politicei. El însă a declinat orice propunere de acest fel, de vreme ce n'a mai găsit gruparea *junimistă* de odinioară, cu personalitatea ei distinctă, care în conlucrarea cu partidul conservator, dar fără a fuziona cu el, a produs și putea să mai producă încă multe lucruri folositoare țerii.

După dânsul, fuziunea între junimiști și conservatori nici nu trebuia încercată, din cauza incompatibilității dintre cele două elemente conservatoare, atât de diferite prin mentalitatea lor; fuziunea în asemenea condiții nu putea fi decât nominală: *stearpă în opere utile, fecundă în intrigi*. De aceea, consecvent părerii sale, el a preferit să rămâie în viața privată.

Distincțiuni :

Mare Ofițer al Ordinului «Coroana României»; Comandor al Ordinului «Steaua României»; Crucea Ordinului rus «Sfânta Ana», etc.

FAMILIA BUIUCLIU¹⁾

Familia Buiucliu este una din cele mai vechi familii armene, originară din Ani, fosta capitală a Armeniei Mari.

Pe la sfârșitul secolului XVI, când Șah-Abbas, Regele Persiei, năvăli asupra Armeniei, mai multe familii din cele mai însemnate, cu clientelele lor, emigrară în Crimeea. O parte din acestea rămaseră locului, iar alta se împărți în două tabere: una apucă spre Moldova, Galiția și Transilvania, pe drumul emigranților din secolele precedente, iar alta luă calea Valahiei și a Rumeliei. Această din urmă tabără aveă ca șef conducător pe unul Isaia, care se stabili în Rusciuc și pe care Turcii îl porecliră *Băiăclă*, adică *mustăciosul*, de unde se formă numele de Buiucliu (2).

Intre coboritorii în linie dreaptă ai acestuia, la generația a 5-a, după arborele genealogic al familiei, se află *Hagi Manciu Bogdan (Asfadur) Buiucliu*, născut la 1760, comerțiant și industriaș de seamă, cunoscut pe amândouă malurile Dunărei, mai mult sub numele lui oriental de *Hagi Manciu*.

Acesta, pe lângă industria mătăsăriei, moștenită dela părinți și căreia îi dădu o mare dezvoltare în Rumelia, ajunse să-și creeze o situație importantă în comerțul internațional, sub ocrotirea Guvernului austriac, de care atârnă ca supus. Prin contoarele numeroase ce țineă în diferite orașe, fieștecare sub conducerea unei rude, și prin legăturile strânse ce aveă cu coreligionari de ai săi, aflați în diferite porturi, el deveni, pentru schimbul mărfurilor de tot felul, o trăsătură de unire însemnată între piețele din Orient și cele din Occident.

¹⁾ Aceste însemnări sunt luate după datele și documentele adunate de Căminarul Iacob Buiucliu și consemnate în memoriile ce a lăsat urmașilor săi.

²⁾ Familia *Buiucliu* cu ramurile ei din București, Iași, Botoșani și Chișinău este alta decât familiile *Buicliu* și *Buicli* din Roman și Bacău.

În desele sale călătorii prin Statele europene, el avu ocazia să compare starea de deplină siguranță a comerciantului din acele state cu starea precară a comerciantului creștin din țerile turcești, care numai ca supus al vreunei Puteri străine aveă puțința, până la un punct oarecare, să lupte contra arbitrarului. Din aceste observații se născu în el dorința de a strămută, la cea dintâi ocazie, centrul afacerilor sale într'o țară creștină. El făcu o primă încercare în anul 1806, când cumpără moșia Caiata de lângă Focșanii-Munteni, în scop de a face pe ea vaste plantațiuni de duzi, necesare industriei sale de mătase. Această încercare însă nu-i reuși, Guvernul Țerii Muntenesti refuzându-i să-i întărească cumpărătura pe numele lui, ca unul ce eră supus străin. Vânzătorul, care primise un bun preț pe moșie, nevoind să desfacă tocmeala, el fu silit, rămânând cu moșia, să facă actul de cumpărătură pe numele vărului său *Manug-Bey* ¹⁾, care ca *raiâ* aveă drept de a cumpără pământ în Valahia, precum chiar cumpărase de curând vreo câțivă munți în regiunea Predealului.

Manug-Bey dădu vărului său o împuternicire foarte întinsă, pentru ca să se poată bucura de moșia sa în pace; cu toate acestea el nu putu să se hotărască să facă pe ea însemnatele cheltueli trebuincioase industriei sale, întrucât eră împiedicat de a o stăpâni pe față ca o dreaptă proprietate a sa. Din această cauză strămutarea proiectată rămase pe alte timpuri. Ea se realiză câțivă ani mai târziu, în urma bombardării Rusciucului de către Ruși, în războiul lor cu Turcii dintre anii 1809—1812, când mai toate imobilele ce B. Buiucliu aveă în acel oraș fiind prefăcute în ruină, el se hotărî să realizeze tot avutul său și să părăsească Țara Turcească pentru a veni mai întâiu în București, și pe urmă în Iași, unde se stabili cu toată familia sa.

În Țerile Române toate întreprinderile lui B. Buiucliu mergeau prosperând, dar cu cât i se măria averea, cu atât i se măria și necazul că nu puteă s'o asigure în pământ. Ca Armean, fiind oprit în Moldova de a cumpără moșii, precum fusese oprit în Valahia ca supus străin, el își întoarse privirile spre Bucovina, unde ca supus austriac, cu toate că eră de religiune armeană, aveă tot dreptul să dobândească pământ. El găsi

¹⁾ Manug-Bey e unul din emisarii întrebuințați la încheierea tratatului din București, 1812, dintre Ruși și Turci. După familie el se numia Mirzaian, iar din botez Emanoil, pe armeneste Manug. Hotel Dacia din București, odinioară Hanul lui Manug, se numia astfel fiind proprietatea lui.—Vezi în limba armeană: *Biografia lui Manug-Bey* (Viena, Impr. Mekhitaristilor, 1890).

acolo între domeniile Statului moșia St. Ilie, cu șapte cătunuri ale sale cu totul potrivită trebuințelor lui. El se adresă Impăratului Austriei, rugând să i se vândă acest domeniu pe prețul venitului înmulțit cu 15 și cu obligațiunea pentru el de a stabili acolo fabrici de mătase, din cari nu puțin folos urmă să tragă provincia Bucovinei. Această propunere plăcu Impăratului, dar displăcu mai multor funcționari din Cancelaria Statului, cari, pe sub mână, se folosiau de acest domeniu ce se administră în regie. După multă tărăgăneală, fixându-se prețul vânzării, pe baza venitului, la 80.000 de galbeni, B. Buiucliu trimise la Viena pe fiul său mai mare *Măgărdici*, cu parte din bani, însărcinându-l de a săvârși tocmeala; dar tocmeala nu se putu săvârși din cauză că în ultimul moment, după raportul Cancelariei, se găsi mai nimerit pentru Stat de a se vinde moșia în parte și prin licitație, decât întregă și cu bună învoire.

După această nouă decepțiune, B. Buiucliu nu mai încercă să cumpere pământ, cecece, dacă ar fi putut face, i-ar fi procurat între altele avantajul de a-și avea avutul cel puțin în parte la adăpostul fluctuațiilor capricioase ale negoțului. Dar și fără aceasta, prin înțeleptele sale chibzuințe, el rămase până la sfârșit destul de înstărit pentru a putea, în mai multe rânduri, împrumută Visteria țerii, la nevoile ei, cu sume relativ însemnate.

Reputat pentru corectitudinea cu care își conducea interesele, Bogdan Buiucliu, cu demnitatea și integritatea caracterului său, se mănținu toată vieața și pretutindeni la înălțimea unei situațiuni demne de invidiat.

În Moldova, de o potrivă considerat de Agenția austriacă și de Ocârmuirea țerii, el nu lipsiă nici o ocazie de a se face folositor și uneia și alteia, precum între altele se întâmplă în anul 1826 într'o împrejurare destul de delicată.

Vornicia de Aprozi arestase la ea pentru datorii pe unul Zisu Kaufman, supus austriac, cecece nu avea drept să facă după tratatele dintre Imperiul austriac și Sublima Poartă. Consulul Lippa ceru ca supusul să-i fie predat lui, trimitând și caporalii ce avea la dispoziție spre a-l lua în primire. Vornicia refuzând să-l predea, se născu bătaie între Vornici și Caporali, iar Consulul furios își coborî steagul și-și închise cancelaria în semn de protestare. Domnitorul Ioniță S. Sturza, foarte îngrijat de consecințele acestui incident, vroî să-l aplaneze cât mai curând. În acest scop trimise pe Postelnicul său la Bogdan Buiucliu, pe care-l știă foarte prieten cu Consulul Lippa, rugându-l să mijlocească o împăcare, înainte ca să ra-

porteze cele întâmplare la Constantinopole și la Viena. B. Buiuciu izbuti în însărcinarea ce i se dădă. Cancelaria se redeschise și pavilionul Cezaro-Crăiesc se reinălță deasupra. Drept recunoștință pentru această slujbă Vodă vru să-i dea rang de boierie, cinste la care până atunci nu ajunsese nici un Armean; dar văzând că el declină pentru sine orice răsplată, Vodă înălță pe fiii lui *Măgărdici* și *Iacob*, pe unul la rangul de *Comis*, și pe celălalt la rangul de *Căminar*, prin hrisovul din 10 Ghenarie 1826, în care se zice: «și îi cinstim cu cinurile arătate pentru ale d-lor și a *părintelui d-lor* bune purtări și întâmpinări întru cele ce au fost întrebuintați... și pentru a fi cunoscuți în rândul celor împărtașiți de drepturile pământeste.»

Cinstea neobișnuită la care B. Buiuciu ajunsese pe lângă Domnul țerii îi servi pentru a face și mai puternică intervenția sa în favoarea coreligionarilor săi, victime ale fanatismului și legilor excepționale introduse în țară din timpul domnitorilor greci. B. Buiuciu, gata oricând de a le veni în ajutor cu sfaturile sale, cu punga sa, și cu trecerea ce avea pe lângă cei mari ai țerii, eră pentru ei o adevărată Providență. O preocupare a sa de toate timpurile a fost de a face să se înființeze pe lângă biserica armenescă o școală temeinică, unde tineretul armean să se poată instrui în mod serios. Față însă cu greutățile ce întâmpină din toate părțile, lăsă această sarcină urmașilor săi, mărginindu-se a înființa în ograda caselor sale o școală începătoare, unde copiii Armenilor săraci veniau, pe cheltueala sa, să capete noțiunile elementare neapărate în limba lor și a țerii.

Bogdan Buiuciu încetă din viață în Iași, în anul 1828, în etate de 68 de ani.

El lăsă ca urmași direcți, parte bărbătească, pe Comisul *Măgărdici* și pe *Căminarul Iacob Buiuciu*.

Iacob Buiuciu, născut la 1809, fiul lui Hagi Bogdan (Asfadur) Buiuciu, zis și *Hagi Manciu*, este figura cea mai însemnată a generațiilor armenice din secolul trecut. A primit creșterea în școala privată ținută de emigrații francezi Mouton și Duvivier, unde se găseau ca profesori, între alții, I. C. Gall, fiul celebrului frenolog german, și cunoscutul dascăl grec Chiriac. Această școală, cea mai bună în Iași la acea epocă, eră mai ales frecventată de tineri boieri. Dintre aceștia, I. Buiuciu avu ca colegi pe Costachi Negri, frații Gr. și Em. Costaki Epureanu, Al. Chrisoverghi, frații

Vasile și Costachi Sturza, I. Radu și alții cu cari a păstrat și mai târziu cele mai bune relații.

El a fost singurul pe atunci dintre coreligionarii săi, care a căpătat o creștere de o potrivă cu cea a elitei moldovene; a ieșit din școală cu o cultură generală satisfăcătoare, vorbind și scriind corect grecește, franțuzește și nemțește, pe lângă armenească și turcească, ce mai învăța în deosebi.

Creșterea sa îngrijită, unită cu înălțarea încă de tânăr la boierie de către Ioan S. Sturza V. V., făcù Căminarului Iacob Buiucliu o situație cu totul excepțională în societatea moldovenească; iar între coreligionarii lui i se mări prin aceasta prestigiul de care se bucură ca fiu al unei familii, care nu încetă nici o clipă de a se îngriji de îmbunătățirea soartei Armenilor. Rezumând în sine toate aspirațiunile drepte și legitime ale acestora, Iacob Buiucliu continuă tradiția ascendenților săi, și dispunând de mijloace morale și de relațiuni sociale ce aceștia nu puteau avea, ajunse prin o stăruință neobosită a dobândi pentru Armeni o schimbare îmbucurătoare a soartei lor. Biografia lui e istoria emancipării Armenilor din Moldova.

Înainte ca I. Buiucliu să intre în acțiune, starea Armenilor din Moldova eră din cele mai triste. Deși așezați în Principat de secole, fără gând de reîntoarcere în țara lor, Armenii, în patria lor adoptivă, erau deapănarea priviți ca străini: poporul, sub înrăurirea fanatismului religios grecesc, îi hulii și disprețuia fără nici un cuvânt: Mitropolitul țerii opriă pe dreptii credincioși de a sta la aceeaș masă, și sub acelaș acoperământ cu ei; iar Stăpânirea le tăgăduia orice drepturi cetățenești pe temeiul legilor în vigoare, moștenite dela Domnii de origine greacă.

Pentru întreținerea acestei stări încordate, nu puțin contribui și modul de viațuire al Armenilor. Din sfeală, ori din mândrie, ei nu căutau să aibă cu poporul, în mijlocul căruia trăiau, decât raporturile cele neapărate. Izolați de restul lumii, trăiau numai între ei, păstrându-și limba și religia, ceea ce eră firesc, dar și toate obiceiurile strămoșești, cele mai neînsemnate, cari îi deosebiau de Moldoveni.

Neajunsurile acestei stări de lucruri nimenea nu le putea vedeă mai bine decât I. Buiucliu, tocmai pentru că pe dânsul ele nu-l atingeau în poziția privilegiată, ce el cu familia lui ocupă în țară; dar iarăș nimeni nu putea vedeă mai bine, în așteptarea reformelor mari ce timpul rezervă pentru țara întregă, putința unei îmbunătățiri a acestei stări, prin sforțările ce trebuiau să vină din partea chiar a coreligionarilor săi.

Aceste eforturi îndreptate spre o asimilare a coloniei armene cu localnicii, păstrându-și totuși religia și limba, I. Buiucliu înțelegea că nu se puteau face decât pe calea școlii. Aici însă era o dificultate capitală. În școlile moldovene, Armenii nu erau primiți, iar școli proprii ale lor nu aveau, și se credea că nici nu pot avea, deși bisericile lor posedau mijloace îndestulătoare pentru aceasta. Greutatea venia de acolo că comunitatea neavând nici o organizare statuară, cei mai îndrăzneți din sânul

MARIA BUIUCLIU

Născută Toussun, după o miniatură din 1851.

ei, după un simulacru de alegeri, se proclamau de Epitropi și girau averea Bisericilor, în felul lor, fără nici un amestec din partea autorităților locale, ci numai cu blagoslovenia când a Patriarhului de Constantinople, când a celui din Ecimiazin. Aceștia, cari-și disputau păstoria Armenilor din Principat, se înțelegeau foarte bine pentru a percepe prin trimișii lor succesivi, și a împărți între ei cea mai mare parte din veniturile obștei. Cu cece rămânea din aceste venituri, abia se puteau întreține bisericile, așa că nici vorbă nu putea fi de a se înființa școli; iar tineretul era redus a se

mulțumi cu puțina carte armenească ce putea învăța dela preotul sau dela dascălul bisericii.

Spre a ajunge la înființarea școalelor, trebuia înainte de toate ca obștea să fie desrobită de sub tutela clerului din afară, și să fie supusă unei organizări hotărâte, sub controlul autorităților locale. Pentru aceasta, era necesară o îndoită luptă, una cu fanatismul religios al Armenilor și alta cu indiferența Ocârmuitorilor țerii pentru interesele acestui neam oarecum desconsiderat.

Lupta aceasta, încoronată din fericire cu un succes deplin, a fost obiectul activității desfășurate de Iacob Buiucliu.

În lucrarea sa I. Buiucliu avu la început de ajutor pe fratele său Comisul Măgărdici Buiucliu, mult mai în vârstă ca el, și cu o autoritate necontestată între bătrânii nației. După o vie propagandă întreprinsă de ambii frați în favoarea reformelor ce voiau să realizeze, stăruiind mai întâiu să convingă individual pe cei mai de seamă și mai cu influență din comunitate, Măgărdici Buiucliu convocă la o consfătuire obștea întreagă, la 3 Martie 1840, sigur că va avea un număr de glasuri îndestulătoare pentru votarea proiectului de statute elaborat de fratele său: ceea ce se și întâmplă.

După aceste statute, obștea avea a se administra de o Eforie compusă din 5 membri, din cari cel dintâiu, Președintele, reprezintă prin delegațiune autoritatea bisericească superioară, în tot ce privia disciplina preoților și mănținerea bisericilor în bună regulă; al 2-lea era însărcinat cu înființarea și diriguirea școalelor; al 3-lea cu împăciuirea părților în caz de neînțelegeri, spre a le feri de judecăți; al 4-lea cu supravegherea intereselor văduvelor și ale orfanilor, precum și cu îngrijirea clericilor trimiși în vizite duhovnicești de Patriarhie; și al 5-lea cu administrarea averii mobile și imobile a obștei. Această avere urma să servească numai la trebuințele din țară, în special la întreținerea bisericilor și la înființarea școalelor; iar ca subsidii pentru așezămintele religioase din afară, se prevedea facultatea pentru ele de a și le procura cu colecte, prin trimișii lor, al căror maximum de zile ce puteau petrece în țară, pe seama obștei, era fixat după rangul fiecăruia. Tot prin statute se fixă și modul de alegere a Eforilor, precum și însușirile ce trebuiau să întrunească alegătorii și aleșii.

În ziua votării acestor statute se alese, spre aducerea lor la îndeplinire, cel dintâiu Comitet de Efori, proclamându-se de președinte Comisul Măgărdici Buiucliu. Fratele său Iacob își rezervă rolul modest de secretar al președintelui.

Aceste statute, în lipsă de vreo sancțiune civilă, aveau nevoie cel puțin de una morală, deci de aprobarea șefului religios de care atârnau Armenii.

Dar care erà acel șef? Lucrul nu prea erà lămurit de o bucată de timp. Patriarhul din Constantinopole pretindeà să fie el, pentrucă Moldova făcèa parte din Imperiul otoman ; cel din Ecimiazin, prin locotenentul său din Basarabia, revendicà acest drept pentru sine, sub cuvânt că Moldova e sub protectoratul Rusiei.

Iacob Buiucliu erà sigur că la oricare din acești doi se va adresà, va căpătà cu înlesnire aprobarea statutelor sale, vâzând fiecare în venirea

IACOB BUIUCLIU
După o fotografie din 1874.

spre el a obștei cu o asemenea cerere un act de supunere către autoritatea sa și de îndepărtarea dela autoritatea rivalului său. Dând preferința, din diferite motive, Patriarhului din Țara Turcească, I. Buiucliu se grăbi să plece la Constantinopole, de unde reveni peste puțin cu întărirea statutelor în toate dispozițiunile lor, chiar și acele cari mărginiau în parte puterile Patriarhului asupra comunităților din Moldova. Întărirea statu-

telor fu urmată de o carte pastorală, care porunciă stricta lor observare, sub sancțiunea pedepselor dumnezezești.

După această izbândă I. Buiucliu, luând în Comitet locul Eforului al 2-lea, cel însărcinat cu ramul învățăturilor, formă planul unei școale după programul celor publice în ființă, cu clase începătoare, și altele mai înalte, la cari adăogă, pe lângă materiile regulamentare, studiul limbii, al religiei și al istoriei armene : și cu mijloacele ce-i dedea noua organizare a Comunității și cu altele închipuite, prin contribuții voluntare, înființă, fără întârziere, cursurile anului întâiu, în așteptarea celor ce treptat, treptat aveă a înființa, în anii următori.

Iacob Buiucliu eră prea priceput pentru ca să-și facă iluzia despre trăinicia școalelor și a Eforiilor fără sprijinul Guvernului. De aceea activitatea lui, de aci înainte, avu de scop de a convinge pe cârmuitorii țerii că indiferența lor în privința Armenilor nu mai aveă rațiune de a fi : ea se puteă justifica, pe cât timp aceștia aveau numai afaceri religioase în cari, cu drept cuvânt, guvernul se feriă de a se amestecă ; de când însă prin statutele ce și-au dat, ei își creară nevoi de alte ordine, precum Eforii laice neatârinate de cler și școale publice cu fonduri speciale, aceste instituțiuni nu puteau fi sustrate dela supravegherea și controlul ce Guvernul exercitează asupra tuturor așezămintelor publice.

Cererea în acest scop ce Eforia armeană înaintă Domnului țerii găsi un puternic apărător în persoana ilustrului Gh. Asaki, cel cu concursul căruia, nu de mult, Mihaiu Sturza Vodă organizase învățământul public în Principat.

Făcând un apel călduros la el, Iacob Buiucliu eră sigur să-i deștepte simpatia pentru cauza Armenilor, de care eră legat prin originea lui, deși contestată de unii. Inrăurirea acestui eminent bărbat eră hotăritoare atât asupra boierilor cari alcătuiau Epitropia învățăturilor publice, unde eră referendar, cât și asupra însuș Domnitorului care, după numeroasele încercări ce făcu cu el, căpătase o deplină încredere în sfaturile lui. Așa și astădată, plecându-se stăruințelor lui Gh. Asaki, Mihaiu Vodă se hotărî în anul 1841, să sloboadă un hrisov prin care arătând că «datoria lui este de a face să se dea o învățătură uniformă tuturor neamurilor de sub oblăduirea sa, propășitoare către acelaș scop de civilizație, poruncește ca să se ia sub ocrotirea Epitropiei Invăturilor publice școalele naționale armene, puindu-le pe aceeaș treaptă cu celelalte școale publice, și cu aceasta, că pe lângă celelalte materii, să se propăvăduască în ele limba, religia

și istoria Armenilor». Cu atestatele acestor școli, elevii urmau să treacă deadreptul la Academia Mihăileană, iar Directorul ales de Eforia armeană, și întărit de Epitropia Invățăturilor publice, avea să fie primit în rândul inspectorilor Academiei, cu deopotrivă drepturi și îndatoriri cu ei.

Prin o atenție vrednică de luare aminte, acest Hrisov, dătător de o viață nouă pentru Armeni, fu slobozit și cetit cu mare solemnitate în biserica armeană, în ziua Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril (8 Noemvrie), onomastica Domnului Stăpânitor.

Imbărbătat prin acest succes de necrezut, pentru cei mai mulți, I. Buiucliu, ca director al școalelor armene, recunoscut acum și întărit de Epitropia Invățăturilor publice, porni a înființa prin orașele unde obștea Armenilor eră mai mare eforii și școale dependente de Eforia Capitalei, considerată ca o eforie centrală a tuturor comunităților din Principat.

Pentru a pune aceste instituții la adăpostul intrigilor ce erau de prevăzut că au să se ivească, după cum s'au și ivit, prin instigațiile clericilor din afară, nu eră alt mijloc decât de a face ca și statutele din 1840, votate într'un moment de entuziasm și la cari se referiă Hrisovul numai în treacăt, să fie recunoscute în întregimea lor și luate sub ocrotirea Guvernului ca și școalele.

După intervenția Eforiei, Epitropia Invățăturilor însărcină o comisie compusă din inspectorii academici, Gheorghe Săulescu și Iacob Buiucliu, acesta și ca Director al școalelor armene, ca să puie în armonie statutele cu starea nouă creată prin Hrisov, prevăzând și toate îmbunătățirile necesare pentru desvălirea și aplicarea lor.

Lucrarea Comisiei sub titlul de *Anexa la Regulamentul Comunității Armene* din Decemvrie 1844, întărit de Domn, deveni lege a Statului. Art. final 20 din acest regulament glăsuește astfel: «Această Eforie, ca o instanță adimistratoare și asigurătoare interesurilor unei Comunități a Statului, se ve autoriză și prin urmare se va atârna de Guvern, care în puterea statutelor va întinde jurisdicția sa în total și în parte, în cât privește privigherea bunei orândueli în Comunitate și păzirea acestor instituții.»

Adoptarea de către Stat a Comunității armene cu instituțiile ei a dat puțință tinerelor generații din cele două neamuri de a se apropiă, a se cunoaște și a se înfrăți, într'o creștere comună îndreptată spre acelaș scop. Cu aceasta s'a înlesnit pentru Armeni dobândirea, la timpul oportun, a drepturilor cetățenești în toată întregimea lor.

Iacob Buiucliu, silit dela un timp de interesele sale să se retragă pentru moment din postul oficial ce ocupă în afacerile Comunității, avu satisfacția, cu această ocazie, de a vedea apreciată de cei în drept munca dezinteresată ce a pus pentru cauza ce i-a fost atât de scumpă.

Iată terminii în cari Epitropia Invățăturilor publice îi exprimă prin adresa No. 238/44 părerea de rău de a fi silită să-i primească demisia:

«Către d-lui căminărul Iacob Buiucliu.

«Această Epitropie, primind petiția d-tale cu data din 18 ale lunii trecute, prin care ceri a fi descărcat de postul ce ocupi ca Director al Școalelor publice armene din Principat și încredințat chiar din ființa lucrărilor rezultative, ce prin al d-tale zel patriotic și național s'au făcut în folosul Comunității armene, atât în privirea realizării Statutelor organice ale acestei nații, cât și în privirea organizației școalelor, dela a căror propășire cu adevărat are a aștepta această Comunitate o viitorime, și întru agonisirea unei culturi intelectuale și morale, precum și în aceea a vieții practice, și pentru asemenea diregire care cu dreptul se cuvine a se însuși sârguințelor și sentimentelor d-tale, Epitropia au stăruit cu dinadinsul a te înduplecă ca, ținând încă postul Direcției să pregeți a mai înfăptui la acest lucru de așa de mare interes pentru Comunitate; însă fiindcă după a d-tale mărturisiri, împrejurările nu te iartă a o mai purta, Epitropia cu părere de rău vede postul acesta lipsit de persoana d-tale, pe care o crede a fi cea mai însușită lui, și împotriva voinței sale ridică deasupra d-tale sarcina aceasta, întru încredere că nu vei pregeți și în viitorime, oricând, a fi priincios a consfătuți la toate ce va privi înaintarea acestui așezământ și prosperitatea Comunității armene, pentru care Epitropia precum și Comunitatea armeană rămâne d-tale îndatorată a recunoaște prin toate mijloacele priincioase asemenea slujbe și jertfe ce ai făcut gratis în folosul ei 1).»

Semnați: *G. Suțu, A. Balș.*

Chiar atunci când nu aveă o poziție oficială în Comunitate, Iacob Buiucliu continuă să lucreze în folosul ei. Ținta finală ce urmăria eră să vadă pe Armeni ajunși a se bucura de drepturile ce până atunci le erau interzise din cauza religiei lor.

După cerințele și împrejurările timpului, realizarea reformelor politice

1) Actele privitoare la Comunitatea armeană se găsesc în *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei*. Vol. II, pag. 381—392.

de cari țara simția nevoie nu se putea face decât cu concursul puterilor străine ; tot cu acelaș concurs sperau și Armenii să capete plenitudinea drepturilor în țară. De aceea, fie la ocuparea Principatului de una din puterile vecine, fie la instituirea vreunei Comisii politice străine în țară, I. Buiucliu nu pierdea ocazia de a prezenta, prin memorii, doleanțele coreligionarilor săi, invocând și mijlocirea în mod officios a înalților funcționari de origine armeană, ce știa să-i descopere atât în serviciul Turcilor, cât și în acel al Rușilor. Indată însă ce prin tratatul dela Paris din 1856, Principatele fură chemate să-și arate singure reformele ce le credeau folositoare lor, I. Buiucliu își întoarse stăruințele către Divanul ad-hoc. Aici el găsi între membrii cei mai culți, desbrăcați de orice prevențiune contra creștinilor de rit străin (unii chiar foști colegi de școală cu el), simpatiile cele mai mari pentru cauza Armenilor. Sunt celebre discursurile tot atât de elocvente, pe cât de documentate, rostite de Mihail Kogălniceanu și Costachi Negri, cari cereau egalitate de drepturi cu Moldovenii pentru Armeni, și în deobște pentru toți creștinii, nesupuși unei protecțiuni străine. Discuția, în genere favorabilă cauzei, care a durat două zile întregi, s'a sfârșit prin rezoluția din 14 Noemvrie 1857, după care, cu o majoritate de 39 voturi contra 35, Divanul ad-hoc amână rezolvarea chestiunii, găsind că ea e mai mult de competența celei dintâi Adunări Legislative.

Lucrările Divanurilor din ambele Principate, destinate a servi de bază la organizarea definitivă a lor, au fost comunicate reprezentanților Puterilor semnatare ale Tratatului de Paris, adunați în conferință în capitala Franței. Iacob Buiucliu plecă de îndată la Paris pentru a îmbrăna reprezentanților acelor Puteri, în mod officios, și prin mijloacele lui proprii, un memoriu despre starea și nevoile Armenilor.

La 7/19 August 1858, conferința încheiă convenția cuprinzătoare principiilor de organizare a Principatelor-Unite Moldova și Valahia. Intre acele principii, la Art. 46, stă următoarea dispoziție : *Moldovenii și Valahii de orice rit creștin se vor bucura de o potrivă de drepturile politice.*

Prin această dispoziție se puse capăt stării anormale de care Armenii din Principate suferiau de un timp îndelungat. Primiți de atunci și fără nici o rezervă în marea familie a indigenilor, ei au părăsit denumirile de *Colonie Armeană* și de *Nație Armeană*, rămase fără înțeles, spre a adopta pe aceea, singură potrivită cu noua lor stare, de *Români de religiune armeană*.

Astfel Iacob Buiucliu avu fericirea să vadă realizat visul ce urmărise aproape un sfert de secol.

Om de o deșteptăciune necontestată și de o judecată dreaptă chiar pentru sine, el eră convins că schimbarea soartei Armenilor din țară, strâns legată cu aceea a celorlalți creștini de rituri străine, trebuia să vie dela sine mai curând sau mai târziu, prin evoluția naturală a ideilor și desfășurarea evenimentelor politice din Orient. El n'avea naivitatea să creadă că stăruințele lui în lăuntru și în afară au putut grăbi cât de puțin soluția chestiunii; dar eră convins că acele stăruințe au servit spre a dovedi pretutindeni schimbarea produsă de un timp în mentalitatea Armenilor. Aceștia conștienți acum de starea și de nevoile lor se arătau, prin ce-i reprezintă, pregătiți pentru a primi și a aprecia binefacerile reformelor reclamate. Acea schimbare eră fără îndoială rodul ostenețelor lui, care prin desrobirea Comunității de sub înrăurirea apăsătoare a clerului superior din afară, prin organizarea Eforiilor cu o administrație independentă, și prin înființarea școalelor puse sub dependența Guvernului țerii a pregătit înfrățirea dintre Armeni și Români spre folosul unei patrii comune. Atât, și e destul pentru ca numele lui Iacob Buiucliu să rămâie neșters din memoria *Românilor de religiune armeană*.

Un fapt particular, care dovedește cât de înrădăcinat eră în acest om simțul dreptății, și câtă energie eră în stare să desfășoare pentru triumful unei convingeri, e procesul celebru la care a atașat numele lui, și care a ocupat aproape douăzeci de ani autoritățile din țară, precum și Guvernul Austriei cu Ambasada ei din Constantinopole.

În daraverile ce el și fratele său, ambii supuși austriaci, avură ca arendași cu Logofătul Iorgu Ghica interveni în contra lor o hotărîre de o strigătoare nedreptate, pusă de Mihaiu Sturdza Vodă, la adăpostul unui hrisov domnesc, care după principiul autorității lucrului judecat, introdus în țară cu Regulamentul Organic (Art. 364), închideă drumul la orice altă jeluire¹⁾.

În scurt timp frații Buiucliu fură judecați, executați și despoiați aproape de tot ce aveau, în favoarea protivnicului lor.

Această groaznică inichitate își găsiă explicarea într'o *rațiune de Stat*:

¹⁾ Pentru mai multe amănunte asupra procesului, V. *Mémoire concernant le procès des frères M. & I. Buiucliu, sujets autrichiens, avec le boyard moldave Georges Ghysca*. Paris 1855, Autogr. Palis. Place de la Bourse; și *Dimitrie Brătianu și firmanul Buiucliuilor*, în «Convorbiri Literare», XLIV, I., p. 169.

ea trebuie să servească ca preț la împăcarea Domnului cu Log. Iorgu Ghica, unul din opozanții lui de căpetenie.

Cu toate dispozițiile art. 364 din Regulamentul Organic, Iacob Buiuciu nu se putea împăca cu idea că o asemenea judecată poate să rămâie neatinsă, mai ales când cei nedreptățiți nu erau supuși pământeni.

Invocând stipulațiile tractatelor dintre Austria și Turcia, anterioare celui din Adrianopole dintre Turci și Ruși, din care izvorise Regulamentul Organic, el susținea că dreptul supușilor austriaci de dinaintea Regulamentului, de a apela contra judecăților din Principate la Poarta Otomană, a rămas neatins.

Sprijinit în această părere de Guvernul austriac, Iacob Buiuciu întreprinse o luptă din cele mai îndârjite pentru sfărâmarea hrisovului domnesc ¹⁾. Aceasta nu se putea realiza fără puternice intervenții pe cari izbuti să și le procure în repetitele drumuri ce făcu la Petersburg, la Viena și la Constantinopole. I-a trebuit o stăruință necurmată de mai bine de 17 ani, pentru ca, după trei cărți viziriale amenințătoare către Domnii Mihaiu Sturdza și Grigore Ghica, să obție în fine ceea ce lumea credea imposibil, un firman al Sultanului Abdul Medjid, prin care se declară fără tărie hrisovul domnesc, veșnic invocat ca piedică pentru revizuirea judecății, și se poruncește ca, conform tratatelor dintre Sublima Poartă și Imperiul Austriei, logofătul Iorgu Ghica să fie adus la Constantinopole și judecat din nou cu protivnicii săi.

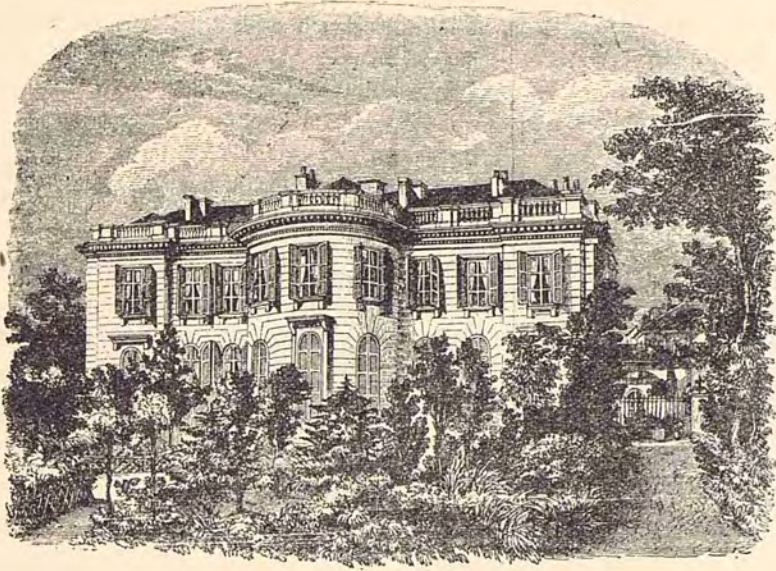
Acest firman sosi în Iași în cursul anului 1855 cu ordin către Consulul General cesaro-crăesc, ca la nevoie să ceară pentru executarea lui concursul Feld-Mareșalului Coronini, șeful armatei austriace care ocupă atunci Moldova.

Iacob Buiuciu se credea triumfător! El eră departe de a se aștepta că lupta ce începuse ca *victimă a unei rațiuni de Stat* să se sfârșească făcându-l victimă a unei *alte rațiuni de Stat*; și în adevăr, Feld-Mareșalul Coronini opri orice executare ca inoportună, raportând la Viena că exigențele politice ale momentului sunt ca să se evite orice măsuri cari ar putea aliena simpatia, atât de utilă pentru Imperiu, a aristocrației țerii, din care face parte Logof. Iorgu Ghica cu numeroasele sale rude.

Conform ordinilor sosite din Viena, în urma acestui raport, afacerea se

¹⁾ S'a zis că Vodă Sturdza acordă lui Iacob Buiuciu, fără greutate, ceea ce cerea în numele Comunității armene, în speranța de a-l îmblânzi în lupta ce întreprinse în contra lui din cauza judecății cu Ghica.

tărăgână de pe o zi pe alta, până ce intervenind în Orient, după războiul Crimeii, evenimentele politice cunoscute, s'au schimbat în totul raporturile Principatelor cu imperiile vecine ; iar firmanul Buiuciiilor, obținut cu atâtea jertfe, a trebuit să rămână în arhive ca un obiect de curiozitate din timpurile trecute și ca o mărturie a sforțărilor supraomenești ce a fost în stare să facă un om însetat de dreptate.

COLEGIUL ARMENESC MOORAT DIN PARIS

Iacob Buiuciu încetă din viață la Iași în anul 1881. El fu înmormântat în cimitirul «Eternitatea», unde un modest mormânt amintește, prin inscripția lui, activitatea acestui om în favoarea coreligionarilor săi.

* * *

Iacob Buiuciu avu de soție pe Maria, fica unică a lui Iacob Tossun, neguțător bogat din Iași, născută în 1817 și săvârșită din viață, în adânci bătrânețe, în anul 1907. Promisă din copilărie încă, după un obicei des uzitat în Orient, fiului mai mic, Iacob, al bunului său prieten Hagi Bogdan, ea trecu împreună cu mama sa, după testamentul lui I. Tossun, mort la 1827, sub epitropia lui Hagi Bogdan Buiuciu și a fiului său mai mare Măgărdici.

Aceștia se îngrijiră să dea pupilei lor o creștere distinsă, în raport cu aceea a viitorului ei soț. Pe lângă limbile obișnuite la Armeni, ea vorbiă și scria cu înlesnire limba franceză și posedă artele de agrement uzitate la acea epocă. Doritoare de a cunoaște țeri străine, ea însoția adeseori pe bărbatul ei în călătoriile sale, luând la fiecare dată note, dintre cari unele erau vederi originale asupra locurilor vizitate și obiceiurilor întâlnite. Reputată prin bunătatea și generozitatea ei, Maria Buiuciu fu respectată și iubită de colonia armeană și de societatea moldovenească pe care o frecventă.

* * *

Copiii lui Iacob și ai Mariei Buiuciu au fost numeroși ; cu toate acestea neexistând din ei nici un descendent parte bărbătească, precum nici din generația corespunzătoare din celelalte ramuri, numele familiei Buiuciu e pe cale de a se stinge.

Pe cei patru fii dintâi, Teodor pictor, Ioan agronom, Grigore fost Consilier la Curtea de Casație, Artaxerxes inginer, părinții lor, fără a cruța nici cheltueala, nici osteneală, se hotărîră să-i ducă în Paris la renumitul Colegiu armean Moorat de sub direcțiunea Mechitariștilor din Veneția, în dorința de a le da, pe lângă o creștere și o învățătură solidă, putința de a învăța radical limba, literatura și istoria strămoșilor lor.

ARMENII ȘI ROMÂNII: O PARALELĂ ISTORICĂ

DE

N. IORGA

Membru al Academiei Române.

În ce privește alcătuirea națională, fatalitățile ce derivă din felul cum se înfățișează teritoriul, aspectele și desvoltările ce pleacă din vecinătățile politice, poporul nostru și țerile noastre își află perechea în anumite provincii asiatice, și ele loc de întâlnire între Arieni și Turanieni—*ambigua gens* ¹⁾, zice Tacit,—și ele leagăn al unei activități răsboinice prădalnice și cuceritoare, și ele provincii ale Macedoniei și Romei, mai apoi ale Bizanțului, și ele reduse la o autonomie ruptă, în mai multe State, pe lângă provincii supuse străinului, până ce elemente rătăcitoare singure mai înfățișează în forma tradițională, apărătoare de dispariție, a culturii naționale, vieța încă trainică, plină de speranțe, biruitoare peste orice suferințe, a neamului. Și paralele se pot trage și în ce privește alte fenomene, secundare, ale desvoltării noastre și ale desvoltării lor.

Aceste provincii sunt cele dela izvoarele Eufratului și Tigrului, precum și dintre Caucas, vârful răsăritean al Mării Negre și laturea de Apus a Mării Caspice: Iberi, Georgieni și mai ales Armeni. Dacă n'ar fi străvechi înrâuriri de cultură și schimburi comerciale, dacă n'ar fi coloniile armenesti din Moldova, mai vechi poate și decât Domnia lui Bogdan Vodă întemeietorul, dacă n'ar fi miile de locuitori armeni ai solului românesc ²⁾, însemnați în vieța noastră politică și culturală, oameni de Stat, învățați

¹⁾ «Les contrées traversées par la chaîne du Taurus, et particulièrement la Cilicie, offrent ce phénomène remarquable qu'à toutes les époques de l'histoire elles ont été le point de jonction où sont venus se réunir les deux éléments, asiatique et européen» (Langlois, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne*; «Mémoires de l'Académie de St.-Petersbourg», seria VII, tom. III, no. 3; Prefață).

²⁾ Scaunul episcopal al Sucevei trăește și până azi și are sub el și pe Armenii din Ungaria, socotindu-se la 9.000 de credincioși.

și poeți, până la nobilul suflet care a dăruit Academiei noastre, fără condiții, o avere de un milion—Grigore Buiuciu,—și încă aceste asemănări, bogate în explicații nouă, ne-ar îndemna la studiul din punctul nostru de vedere, al acestor regiuni și al națiilor ce le-au locuit.

I.

Aceste nații locuiesc în Asia, dar nu sunt asiatice de obârșie. Numele *țerilor*, cari sunt în parte nouă—Georgia, un termen geografic introdus de călătorii apuseni din speța lui Marco Polo, Giurgistan, țara de lângă râul Gur, Kur, Cyrus ¹⁾ — numele *națiilor*, — Abcasi, Iberi sau, cum ziceau strămoșii noștri, Iviri, Armeni, nu trebuie să ascundă prin diversitatea lor o *absolută unitate primitivă, care e europeană*. După îndelungate războaie, și cu Asiria viguroasă și crudă, ale elementelor turanice muntene dela izvoarele Eufratului și Tigrului : Hitiții, ale căror cetăți cu mii de rulouri de pământ ars, purtând caractere cuneiforme într'o limbă încă neînțeleasă, se descoperă acum, Khaldi-i din țara «Urarti» a civilizațiilor mesopotamiene, după uzarea acestui străvechiu element în lupta cu Sciții hunici din stepa dela Răsăritul Caspicei, după încetarea, în secolul al VII-lea înainte de Hristos, a dinastiilor primitive, cari au lăsat până târziu moda numelor lor,—un *element aric* a venit să-i înlocuească: Armenii, rassa *Arme*, frigiană, înrudită cu Turcii ²⁾, în stăpânirea cărora, prin puternice imigrațiuni, ajunsese a fi și Asia Mică. Pe la Sangaris și Meandru ei trec până în regiunea vulcanică, a craterelor stânse, cuprinzând lacuri sărate, a coastelor bune pentru păscutul oilor, care ajunse apoi așa de mult patria lor, încât istoricii naționali, dela Moise de Coren, din veacul al VII-lea, până la patrioții Ingigian (1835), Alișan, Catergian

¹⁾ Mourier, *Histoire de la Géorgie*, p. 14, nota 3. Cf. S. Vaillhé, *Formation de l'Église arménienne*, în «Échos d'Orient», XVI, p. 109 și urm.

²⁾ Cf. Dacii și Daghii, cari locuiește Daghestanul. Anumite datini comune, ca frăția de sânge—Mourier, p. 80.—Oseții, al căror nume vine dela *oss*, blond (Ernest Chantre, *Rapport sur une mission sociologique dans l'Asie occidentale et spécialement dans les régions de l'Ararat et du Caucase*. Paris 1883, p. 27), erau de sigur Europeni de origine, deși Chantre îi crede, ca și pe Curzi — cu dialect persan, — veniți din părțile medopersice. El socotește că bronzul ar fi fost adus de o asemenea emigrație, nu numai la Ural, dar și la Dunăre (p. 29. V. și p. 34 și urm.). Deosebirea antropologică între Armeni și Curzi, *ibid.*, la p. 43.

(1852) ¹⁾, aşezau în aceste părți, sfințite printr'o tradiție de trei ori milenară, chiar leagănul națiunii. Osebirea teritoriului în bazine închise favoriză dela început vieța locală, alcătuirea mai multor Armenii, precum dincolo, spre Caucas, înșirarea văilor, ca la noi, îndemnă la crearea unei vieți politice deosebite pentru Giorgieni, Iberi și Abcasii și pentru triburile lor, pomenite deosebit de cei vechi: Halibi, Mosci, Tococi, Sapiri, Matiani, etc. Invazii cimeriene, de sânge traco-celtic, întăreau numărul și energia noilor stăpâni ai muntelui deasupra Mesopotamiei.

Precum înaintașii noștri traci au apărat linia Dunărei împotriva Statelor mari, de puternică organizație militară, dela Sudul ei, astfel aceste seminții apărară linia Eufratului împotriva regatelor mesopotamiene. Asiria nu-i putu nimici prin uriașele măceluri ale regilor ei. Persia lui Cir, reacțiune iraniană, se mulțumiă prea ușor cu vieța de provincii a satraپیilor pentru a încerca măcar să-i desființeze. Din potrivă, ea îngădui apucături regale lui Baruir, auxiliarul regelui Arbace ²⁾ și lui Tigrane, ajutorul credincios al lui Cir ³⁾, și până la urmă, până la căderea Persiei, Armenia avu șefii ei. Macedonia lui Alexandru cel Mare, pornită spre întemeierea unui imperiu universal de cultură elenică, găsi acolo un alt Tigrane, tare în patriarhalismul lui tradițional, precum la noi găsi pe un Dromichaites mâncându-și bucatele simple din talere de lemn. Dela 331 la 190 înainte de Hristos, Seleucizii ținură provinciile vecine, cărmuindu-le din Antiohia, creațiunea lor, fără ca înrăurirea lor asupra regiunilor Araratului să fi fost mai puternică decât a regatului macedonic al Traciei asupra Geților de peste Dunăre. La cele două capete ale Imperiului creat de Alexandru se întâlnește deci aceeași situație. Tracismul patriarhal rezistă elenismului, care se mărginește la malul Mării, și el pregătește pentru viitorul mai depărtat o cultură nouă.

Pe când regiunile elenizate, litoralul plin de Greci vor da, sub stăpânitorii din interior—ca Olbia, Tanais și celelalte cetăți ale malului nordic sub Boirebista,—un regat al Pontului, de caracter internațional și de limbă elenică, intrupate în figura, așa de asiatică totuș, a lui Mitridate,

¹⁾ Aprecierea lui în Dr. H. Thopdschian, *Politische und Kirchengeschichte unter Așot I. und Sambat I.*, în «Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin», publicate de Prof. Dr. Eduard Sachau, an. VIII, Berlin 1905, p. 99. Cf. p. 100: «Eine vollständige Geschichte der Armenier zu schreiben ist vorläufig nicht gut möglich, weil dazu noch viele Hilfsquellen fehlen».

²⁾ Langlois, *Essai*, p. 38.

³⁾ Langlois, *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*. Paris 1859, pp. 1—2.

pe când elementul scitic, atins de concepțiuni romane și de tradiții iranice, produce Statul de veșnică luptă al Parților, pe când Roma, adevărata moștenitoare, în stăpânirea civilizației elenice, a Macedoniei lui Alexandru, căută acum râurile Mesopotamiei, Arsacizii, puși de Parți, cu cari erau frați de sânge—Valarsace (Vagharșag) fiind fratele lui «Arsace cel Mare» sau al lui Mitridate Partul ¹⁾ — dau Armeniei dela Araxe ca și celei dela Eufrate o vieață politică—neatârnată, măcar de pe la 200, — între anii 190 înainte de Hr. și 93 din era creștină. Dar, când Tigrane al II-lea (Dicran) (90—55 a. Chr.), cumnatul lui Mitridate din Pont, cearcă, printr'o năvălire în Siria, să reiea tradiția Seleucizilor nimiciți de legiunile romane, el merge deadreptul către o catastrofă din care nu se mai poate ridică. Subt August chiar va începe lupta de supunere, luându-se fiii de regi ca ostateci la Roma și asasinând pe principii depuși. Numai rivalitatea Romanilor și Parților întreține vieața de Stat deosebit a Armeniei ²⁾.

Urmașul lui Tigrane, Tiridat, fratele lui Vologes Partul, va vizită, după biruințele lui Corbulo, Roma lui Neron și va numi la întoarcere Neronia una din cetățile sale, iar urmașul său, de origine georgiană, Mitridate intră în Roma ca prins, la 40 d. Hr.

Dar aici se opri înrăurirea romană. Dacă Traian,—care, așa cum trecu Dunărea, străbătù Eufratul, dela Circesium la Mare ³⁾ — găsi aici un Decabal armean în Barthamessir (Partamazir), pe care l instalase întâiu în locul lui Artazar și pe care apoi îl învinse anexându-i țara — «Armenia et Mesopotamia în potestatem P. R. redactae ⁴⁾» — ca și țara Dacilor înfrânți, aici nu se îndeplinise acea lungă infiltrație de țărani italieni, acea transplantare de colonii vorbind latinește, acea așezare de pensionari ai armatei și demnităților civile, cari strămută graiul și gândul roman la Dunăre pentru toate timpurile. De aceea, când Adrian, care primi la Roma vizita Georgianului Pharasman al III-lea ⁵⁾, retrage de aici legiunile, se

¹⁾ Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*. Paris 1850, I, p. 154 și urm.; Langlois, *Numismatique*, p. 6.

²⁾ Vailhé, *l. c.*, pp. 113—4.

³⁾ Boré, *Arménie* (in «Univers pittoresque», p. 9. Pentru regatul pregătit, cu caracter sirian, al Samosatei sau Comagenei, Langlois, *Numismatique*, pp. 7—8. Pentru cel de Arsamosata, cu Xerxes, p. 11 și urm. Pentru al Armeniei-Mici (Mitridate), p. 20 și urm. Dinastia par a fi fost și ei străini (*ibid.*, p. 17).

⁴⁾ E înfățișat cu cele două râuri mesopotamice la picioare.

⁵⁾ Zonaras, ed. Bonn. I, p. 390.

poate întemeia regalitatea unui Barthamispat, care atârnă însă așa de mult de Imperiu, încât, atunci când Marc Aureliu lăasă Dunărea Goților «federali», principele armean Sohem aducea omagiile sale supuse Cesarului în depărtata lui Capitală apuseană. Hegemonia romană se întărise și mai mult prin anexarea, de Caracalla, apoi de Gordian al III-lea, și a Osroenei semitice vecine ¹⁾, cu suverani dela un timp arsacizi, vechiu stat clientelar și trecătoare provincie a lui Traian, pe care Adrian o liberase, cu Capitala sa Edesa, unde legenda creștină așeză pe regele Abgar, căruia Isus însuși i-ar fi scris. Un nepot al lui Constantin cel Mare purtă titlul onorific de rege al Pontului, Capadociei și Armeniei ²⁾.

Înainte și după Tiridat cel Mare (—314), în luptele ce urmează între Romani și Sasanizii Persiei, Armenii, sub regi tolerați, rămăseră spectatori meniți a folosi din ultimele rezultate ale gâlcevei. Totuș se admite că dela 233 la 287 ³⁾. Armenia fu în situație clientelară față de vecinii dela Răsărit, și, la stingerea posterității bărbătești a Arsacizilor în Georgia, biruitorul rege persan Sapor fu adus în țară pentru a-l face să dea fiului său Mirian coregența pe lângă fiica ultimului săpânitor național ⁴⁾. Cu Tiridat, sub Dioclețian, se încearcă reluarea vieții politice regale în Armenia, cu toată opunerea lui Behram al Persiei. Prin pacea dela Nisibis, Tiridat rămâne, și Roma câpătă și dreptul de a numi pe regii Georgiei. Armenii se strecurară apoi prin zilele lui Valens, aproape nepăsători—ca popor, căci regii lor se schimbă, uneori ei pier sub cuțit, ba chiar Capitala lor arde—la lupta de dominație ce se dădea lângă dânsii, precum noi înșine stăteam nepăsători în obscuritatea noastră pe timpul războiului înviersunat dintre Romanii de Răsărit și invazia gotică pentru stăpânirea Peninsulei Balcanice. La 387 Armenia e împărțită, iar la 428 cucerirea persană încheie acest dibaciu joc de basculă.

Tezaurul dela Pietroasa, marile depozite de bani ce se scot din pământ arată că ne țineam prin acel comerț dintre Răsărit și Apus, care făcū și prosperitatea Panoniei lui Attila. Tot așa Armenia se ținea prin vama negoțului dintre Indii și Marea Neagră, care după mărturia lui Pliniu cel Bătrân (VI, cap. XIX), întrebuiță șapte zile pentru ca să ajungă prin

¹⁾ Langlois, *Numismatique*, p. 48 și urm.

²⁾ Langlois, *l. c.*, p. 47; Vaillé, *l. c.*, p. 115.

³⁾ Mourier, *l. c.*, p. 104.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 106 și urm.

Bactriana la ȣermul Trapezuntului. Macedonenii, deși creatori ai Alexandriei, cercetară coastele Caspice și se gândiră chiar la un canal ce ar legă-o cu Marea Neagră ¹⁾.

II.

Ceeace dădă acestui loc de refugiu, acestui popas de caravane caracterul unei patrii pentru un popor, care și în timpurile celei mai largi și mai depărtate *diaspore* și-a adus aminte de dânsa, sunt condițiile speciale în cari fu primit creștinismul ²⁾.

Nu se poate vorbi întemeiat despre era conversiunilor parțiale, a cazurilor personale datorite imigrărilor străinilor și legăturilor de comerț. Și acolo lucrurile s'au petrecut întâiu ca la noi. Și pe Armeni Tertulian îi pomenește, într'un pasagiu discutat, printre neamurile trecute la credința cea nouă. Și la Georgieni și la popoarele vecine ar fi fost o predicăție apostolică, a lui Simon și a lui Andreiu ³⁾, căruia i se atribue rolul de căpetenie în părțile noastre. Dar creștinarea întregului popor e pusă în legătură de o legendă, privită și azi ca sacră, cu persoana Partului Grigore Iluminătorul (Lusavorici), un Arsacid, de rassă regală (n. c. 240 d. Hr., pe la 325).

El luă—se zice,—la 290—5 ⁴⁾, învățătura dela arhiepiscopul de Cesarea, un Grec, reprezentant al liturghiei grecești, pe când Edesa, la Sud, reprezintă pe cea siriană. În această tradiție ar fi rămas poate Armenia totdeauna, pierzându-se pe încetul, pentru Apus măcar, în lumea culturală bizantină, dacă n'ar fi intervenit marea jignire, producătoare de traianică ură, a împărțirii, menționate, din 387 a provinciilor sale între Cesarul bizantin, Teodosie cel Mare, și între regele persan, Sapor al II-lea. Grecul deveni un dușman național.

Se admite data de circa 400 pentru traducerea în armeneste, inventându-se un alfabet special, cu litere proprii, de origine iraniană și siriană, adause pe lângă imitația celor grecești de către Mesrop și Sahac

¹⁾ Mourier, *l. c.*. Legături cu China, Boré, *l. c.*, pp. 23—4 (după Moise de Coren).

²⁾ Cf. studiul citat din *Échos d'Orient* al părintelui Vailhé.

³⁾ Ormanian, *L'Église arménienne, son histoire, etc.*, pp. 3—4; Mourier, *l. c.*, p. 82. Se vorbește și de o activitate propagandistă a apostolului Vartolomeu și ucenicului Tadeu (Boré, *l. c.*, pp. 37—8).

Pretinsul act încheiat cu Papa Silivestru, *ibid.*, p. 39, nota. Cf. Langlois, *Numismatique*, p. XII și urm.

⁴⁾ Vailhé, *l. c.*, p. 195.

(Isaac; *catolicos* până la 428), a Scripturii Sfinte. O eră nouă, începând la 11 Iulie 552, înlocui apoi era «dionisiană» a Crăciunului ¹⁾. Aceasta însemnă de fapt *întemeierea națiunii armenesti*, perpetuarea ei prin Biserică și prin literatura în relație cu dânsa.

Nu ni se dă o explicație deplină a acestui fapt. Una parțială se poate dobândi, dacă se ține seamă de alte fapte din vecinătatea Imperiului de Răsărit, care la această dată e încă roman în forma politică, dar care, încă dela începutul religiei *populare* a creștinismului, eleniză în forma bisericească. Georgienii pretind să fi avut două alfabete naționale (*mkhedruli* și *khutsuri*) ²⁾, deci o literatură sacră înainte de veacul al IV-lea, ceea ce mi pare cu totul inadmisibil ³⁾. Dar în veacul al IV-lea, când Romanii și Perșii se luptau sub ochii Armenilor pentru Amida la Eufrate, Goții, trecând la arianismul oficial al Bizanțului, căpătau, prin Ulfla, Biblia în limbile lor, dacă nu și în străvechile lor rune. Națiunile înrâurite de cultura greco-romană nu se mai puteau deci pierde, la un hotar ca și la celălalt, în viața sufletească a maimarilor și învățătorilor lor ⁴⁾.

Osebirea națională se pronunță, nu numai la Sud, față de Siria care întinsese mult influența ei culturală până atunci ⁵⁾, ci și față de părțile georgiene, dela Araxe la Mare, osebite până atunci numai sub raportul politic, de când Farnavazd (—237 în. de Hr.) crease un regat al Georgiei, pe care însă îl întâlniră și-l supuseră Armenii în mișcarea lor de expansiune contra Seleucizilor în Siria, anexându-și, cu voia regelui part vecin, și Mingrelia și Albania, unde se lăsă un principe autonom ⁶⁾, și țara Lazilor. Mai târziu aceste ținuturi căzură sub mîna marelui rege elino-armean al Pontului, dar provinciile păstrau și mai departe regalitățile lor tradiționale. Când Pontul se lichidează, la începutul erei creștine, Armenia primește regi de origine georgiană, ca Mitridate și Radamist, pe

¹⁾ Se păstră însă indicțiunea greacă.

²⁾ Mourier, *l. c.*, pp. 36—7.

³⁾ Fiul lui Tigrahe, Artavasd, scrisese *grecește* (Langlois, *Numismatique*, p. xv). Vechile monete au numai inscripții grecești. Intre regii armeni din dinastia Arsacizilor este și un Alexandru.

⁴⁾ In Prefața la cartea, citată și mai sus, a fostului Patriarh Ormanian, Bertrand Barelles pune în legătură opera indeplinită atunci în Armenia cu aceea indeplinită mult mai târziu, la Slavi; p. iv.

⁵⁾ Langlois, *Numismatique*, pp. xv-xvii.

⁶⁾ După St.-Martin, *Recherches sur l'histoire de l'Asie*, cap. xx, *ibid.*, p. 50.

când alți candidați vin din Partia armeno-turanică¹⁾. La despărțire, Neron alipi regiuni armenesti la Georgia liberă a lui Farasman²⁾. Luptele duarhilor următori cu Armenia lui Sempad nu însemnau încă, de amândouă părțile, o conștiință națională. Până la 265 se păstră legătura dinastică a Arsacizilor între Pont, Armenia și Georgia.

Acuma însă Georgia evanghelizată de Sf. Andreiu și ea și de fabuloasa Sf. Nino³⁾, ca și Albania—Aghovania Armenilor⁴⁾, — avură alte litere, atribuite firește acelorași inițiatori, cărora li se dă în aceste părți un așa de vast rol ca în Apusul slav lui Chiril și Metodiu, mai noi cu patru veacuri. Faptul că, la isprăvirea dominației arsacide în Armenia, Albanii, cu Uzii de pe marginile râului Cura și cu alții⁵⁾, începură o nouă vieță politică, agresivă, explică și mai bine osebirea.

Despărțirea deplină de vecinii apuseni și răsăriteni, deci izolarea religioasă și națională, caracterizarea culturală a Armenilor se făcū în decursul veacului al V-lea și al VI-lea. Lupta pentru unitatea sau dualitatea naturii lui Hristos aprinse iarăș mari pasiuni în Imperiul bizantin. Sinodul din Chalkedon (451) se declară împotriva eutychianismului monofisit. Armenia nu putū să-l recunoască⁶⁾, primind apoi, la 482, Henoticul. Eră tocmai vremea când lumea constantinopolitană părăsiă veșmântul roman, pentru a pregăti Bizanțul de ortodoxie oportunistă, de limbă grecească, al lui Iustinian. Incă dela 552 se fixase, am văzut, o eră specială armenescă. La 524—7 sinodul dela Duin (Tovin), câteva leghi departe de Eivan, care cuprindeă și Georgieni și Albani, se declarase contra confesiunii chalkedoniene, dar și contra nestorianismului sirian⁷⁾. La 552 Patriarhul Avram făcū să se hotărască, într'un nou Sinod dela Duin, nu

¹⁾ *Ibid.*, pp. 80—1.

²⁾ *Ibid.*, p. 83.

³⁾ Mourier, *L'art religieux au Caucase*, p. 6.

⁴⁾ Boré, *l. c.*, p. 22.

⁵⁾ Pentru legăturile dintre semințiile georgice, Grusini, Mingrelieni, Gurieni, toți cartvelinieni—și Lazii vorbesc un dialect cartvelinian—v. Chantre, *l. c.*, p. 428.

⁶⁾ V. și Vaillhé, *l. c.*, pp. 206—9. — Pentru subtilitățile ce invoacă astăzi Biserica armeană, primitoare a dogmei celor două naturi și dușmană a lui Eutychios monofisitul v. D. Dan, *Monofisitismul în Biserica armeană-orientală*. Cernăuți 1902, dar și observațiile lui Nilles, *Symbolae* (v. mai departe), II, p. 916 și urm., precum și culegerea Mitropolitului Grigorie al Ungrovlahiei, *Dovedire împotriva eresului Armenilor*. București 1824.

⁷⁾ Boré, *l. c.*, p. 42 și urm.— Datele după Vaillhé, *l. c.*, p. 209.

numai respingerea încheierilor dogmatice dela Chalkedon, dar și întreruperea legăturilor, socotite ca primejdioase, cu Grecii, ba chiar cu Sfințele Locuri, supuse lor ¹⁾). Peste câtvă timp, Iberia rămând chalkedoniană, hotarul religios și politic se fixă și în această parte: Sinodul de-al treilea la Duin, în 609, uniă Georgia cu lumea greacă, pregătind viitoarea pieire a națiunii subț frații de credință ruși ²⁾).

Eră vremea când tendințele ecumenice cari se desfac din stăpânirea lui Iustinian treziau iarăș războiul la Eufrate. Urmașul acestor planuri mari, Heracliu, izgonitorul Perșilor din Siria, va atrage, dar nu prin forma nouă bizantină a monotelismului, a voinței unice a lui Hristos, în adevăr pe patriarhul Esdra (Iezr); apropierea nu se face definitiv, cu tot actul de unire dela Erzerum, din 622 ³⁾, între cele două religii, cele două culturi și cele două forme politice. Alipirea la Imperiu, subț Mauriciu, a cetăților Dara și Martyropolis (păstrate de Bizantini dela 633 la 693) nu făcuse pe Greci să fie mai iubiți de îndărătnica nație armenească, deși supușilor Impăratului li se impuse confesiunea chalkedoniană: ea rămâneă mai bucuroasă de stăpânirea persană, care, încă din veacul al V-lea, se exercită în părțile dela Van până al Araxe și Ani, prin căpitani de margine, *marzpani* ⁴⁾, adesea de rassă indigenă, ca dinastia Mamigonienilor.

Când, dela 632, Saracinii, cuceritori ai Persiei, luară locul Perșilor, se urmă față de aceștia alți păgâni o politică asemănătoare. Ceeace nu înseamnă că legăturile cu Bizanțul slăbesc; din potrivă chiar după ce acesta pierde și Theodosiopolis, se înseamnă legături de familie cu Impărații—Maria Armeanca e soția lui Constantin Porfirogenetul, — ba chiar proclamări de Armeni ca Impărați: Bardanes, care e un Vardan, la 711—13 (ca Impărat: Filipic), Leon, din vechiul neam Arzerumi, care rămâne *basilus-ul* Leon Armeanul (813—20); urmașul său Teofil apare în Armenia către 830 ⁵⁾. Și Georgienii au astfel de relații cu Bizanțul: Bagrat al IV-lea iea pe Elena, fata Impăratului Roman Argyros ⁶⁾).

Dar *contra* Bizanțului, care se priviă ca singurul stăpân îndreptățit, Ar-

¹⁾ Boré, *l. c.*—O trecătoare unire cu Grecii, din motive politice, la 571, Vailhé, *l. c.* p. 210.

²⁾ Ormanian, *l. c.*, p. 32.

³⁾ *Ibid.*, p. 34; Vailhé, *l. c.*, p. 210.

⁴⁾ Langlois, *Essai*, p. 40. Bizantinii aveau în loc curopalați și patrici (*ibid.*). Dar pentru un Iustin numai un patriciu roman eră și Clovis.

⁵⁾ Ormanian, *l. c.*, p. 34.

⁶⁾ Mourier, *L'art religieux*, p. 13, nota 2.

menia căpătă atunci principii dintre cari se ridică Bagrat Bagratidul (—845) ¹⁾, din Taron, al cărui urmaș, Așot (853—90), lucrează, timp de douăzeci și cinci de ani, pentru a porni regatul autonom al Armeniei, recunoscut și de Bizanț, pe care-l întemeiază de fapt Gagic I-iu Arzeruni (971—992), cu Șahinșahi ²⁾, desvoldați din vechii *osdigani*, pe lângă cari trăesc Arzerunii, la Van și Naçivan, și Sunizii, la hotarul Armeniei (Capitala Capru)—în curând și ei regi,— precum și Vaspuracanul (capitala Vostan).

Astfel se dă acestei civilizații originale deplina ei înflorire. «Tot ce se întâmpină azi ca vestigii ale activității poporului armenesc datează din epoca Bagratizilor». Atunci se desvoltă literatura armenescă, bogată în scrieri encomiastice și hagiografice, închinată regilor din vechile dinastii și celor dintâi patriarhi. Operele acestea sunt în parte accesibile și necunoscătorilor vechii limbi armenesti. Ioan Catholicosul din veacul al IX-lea a fost tradus în parte de St.-Martin, Goriun, biograful Sf. Mezrop, tradus de R. J. Emine în franțuzește, Moise din Coren, care, în Istoria Lumii, merge până la căderea Arsacizilor,—între alții, de V. Langlois și Levaillat de Florival și, în italienește, de Cappelletti și de Mechitariști. Toma Arzeruni scrie despre Vaspuracan (sec. X), Vartabiedul Eliseu despre secte și despre luptele Perșilor în Armenia în veacul al V-lea, subt Vardan,— tradus de Garabed Cabaragi și V. Langlois, de Neumann, englezește de Cappelletti, italienește (și traducere rusească),—Agatanghel, despre conversiunea Armeniei,—tradus de Tommaseo; Faust de Bizanț, autorul «Istoriei Armeniei», tradus de V. Langlois și, în limba germană, de M. Lauer. Să adaogem cântecele lui Lazăr de Pharbe, care povestește cele întâmplate dela Cosroe al III-lea la Vahan Mamigonian, traducere în colecția Langlois și a lui Cabaragi, pe Ghevond, dela sfârșitul veacului al VIII-lea, istoric al Califilor, care a aflat un traducător în Garabet Șahazariant (Paris 1857), pe Sebeos, povestitorul luptelor lui Heracliu, care a găsit numai o versiune rusească, precum și pe Moise Coaliancatovați, care a scris despre Albani (traducere rusească, franceză, de E. Boré și de Brosset). Din veacurile următoare sunt Asalic (—1004), Aristakes (—1071), Mechitar (sfârșitul sec. XIII), Jovanșer, istoricul Georgiei, Ștefan Orbelian (despre Siunia; traducere franceză de Brosset). Vardan Varta-

¹⁾ Pentru Mamigonianul numit de Moaviah, Langlois, *Numismatique*, p. 84. — In genere, Thopdschian, *l. c.*

²⁾ Pentru Bizantini, numai ἄρχοντες τῶν ἀρχόντων.

bietul, Chirac de Ganțac (sec. XIII), Sempad, istoricul lui Hetum I-ii, Toma de Medzob, care scrie despre Timurlenc ¹⁾.

Să mai amintim traduceri religioase, din Sf. Ioan Gură-de-Aur, din Sf. Vasile și Chiril, din Efrem Sirul și din Istoria lui Eusebiu, ori prelucrări în acelaș domeniu, ca a lui Eznic, *Contra Ereticilor*, ca a lui Faust de Bizanț, din veacul al V-lea. Multe opere filozofice fură traduse și ele ²⁾.

Ani, Capitala Armeniei Bagratizilor, a marelui Sembat (890—913), a lui Sembat al II-lea (977 — 89) și a lui Gagic (989 — 1020), timp de două veacuri care pentru Bizanț înseamnă lucruri deosebite : întâiu o relativă repede înaintare și siguranță victorioasă, iar apoi sbuciumul împotriva năvălirii îndrăznețe a Turcilor selgiucizi, ocupă o întindere de peste cinci verste, cuprinzând în ziduri puternice vreo douăzeci de biserici de o «calitate admirabilă». Catedrala sa, asemenea cu cea din Kutais, cu cea din Manglis lângă Tiflis, cu cele din Mocri în Abcasia și Martvili în Mingrelia ³⁾, aveă 37 de metri lungime pe 24 lățime. Tot în acest timp, între 930 și 936, se clădiă, rege fiind Abas pacificatorul, și mănăstirea dela Ecimiazin, viitoare reședință a Patriarhilor ⁴⁾, cea dela Harhigi, înălțată de pribegii, din ordinul Impăratului Romanos, cari putuseră să se întoarcă în țara lor ⁵⁾.

Acești suverani dornici și luxoși se priviau ca adevărați βασιλεῖς întocmai ca Țarii slavi, din acelaș timp, ai Bulgarilor. Ca și aceștia ei săpau pe coloane de piatră amintirea faptelor lor și iscăliau cu chinovar, puind în această coloare și data, de mâna lor ⁶⁾. Până târziu, la regii Ciliciei, se păstrează peceteile de aur ⁷⁾. Biserica metropolitană din Ani eră închinată Sf. Sofii ⁸⁾.

Vechii dușmani «greci», în puterea drepturilor imperiale ce aveau, dis-

¹⁾ Cf. M. Bosset, *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois bagratides, aux X-e et XI-e siècle*, Petersburg 1860 — 1, II, pp. 1 și urm. — Indicații bibliografice precise, la Thopdschian, *l. c.*

²⁾ Ormanian, *l. c.*, p. 153.

³⁾ Mourier, *l. c.*, p. 13 și urm.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 69.

⁵⁾ Pentru bisericile armene din veacurile anterioare (cea dela Usunlâr din 718—29), Mourier, *l. c.*, p. 10.

⁶⁾ Langlois, *Essai*, pp. 11—2.

⁷⁾ *Ibid.*, pp. 12—3.

⁸⁾ Mourier, *l. c.*, p. 69.

truseră însă această formațiune separatistă, și anume îndată după ce o nouă ofensivă norocoasă dădu lui Nichifor Phokas și lui Ioan Țimische — el însuș un Armean de sânge, — nu numai stăpânirea asupra Bulgariei și a Dunărei întregi, dar și asupra Siriei. Eufratul și marele nostru râu de hotar văzură în acelaș timp vulturii Cesarilor ce se întorceau. Totuș, deși Vasile al II-lea iea Taicul și Gogarena, Gagic păstrează încă, nu numai cea mai mare parte din Armenia sa, dar și autoritatea asupra regilor Albaniei, Carsului, Vaspuracanului.

Această provincie ajunge bizantină la 1022. Dar Mihail al IV-lea urmează lupta, și la 1045 Gagic al II-lea cedează statele sale Impăratului Constantin Monomahul, care căpătase și dependența Iberiei lui Liparit, al cărei «rege» nu eră mult mai mult decât un simplu strateg de hotar. Regele Carsului trecu în surgunul dela Amasia. Patriarhul, ai cărui înaintași și până acum rătăciseră între Greci, se așează la Trapezunt, la Sebaste, care aveà un șef deosebit. Fostul rege de Van. Senecherim, se adăpostește un timp la Constantinopol pentru ca tot la Sebaste să-și încheie zilele, în 1027 ¹⁾.

Aproape în acelaș timp, Persarmenia e năvălită de Turcii Selgiucizilor. La 1064, cetele lor umpleau de ruine splendida capitală. Fugar la Constantinopol, Katholikosul nu se mai întoarșe; urmașii lui rezidară la Zamentan în Taurus, ca să ajungă apoi la jumătatea veacului al XII-lea în Rum-Calà, pe Eufrat (1147—1293) ²⁾.

III.

Astfel, dacă nu dispărù cu totul tradiția romano-bizantină—căci regi mai târzii își scriu numele grecește pe monete, — încetă, odată cu regimul «ducilor», ca la Durazzo și Belgrad, organizarea greacă a demnitarilor, cari—Vistieri, proximi, parachimomeni, domestici—corespund ordinii bizantine din țerile noastre, sub un Mircea și Alexandru ³⁾.

Vieața politică a acestor regiuni caută acum și află un adăpost în văile caucaziene ale Georgiei, locuite de un popor viteaz și îndrăzneț. În veacul al XII-lea domnește vestita regină Thamar, «Semiramida Caucazului», fiică a regelui Gheorghe, clăditoarea bisericilor din Caben, Bethania, Vart-

¹⁾ Ormanian, *l. c.*, p. 41; Gelzer, în «Geschichte der byzantinischen Literatur» a lui Krumbacher, p. 997; cf. *ibid.*, p. 1004.

²⁾ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* I, p. 44 și urm.; Ormanian, *l. c.*

³⁾ Mourier, *l. c.*, după Condacov, pp. 16—7, 85—6.

zia, etc., și a mănăstirii din Ghelati, bogate în sculpturi decorative, asemenea cu colacul împletit care încunjură bisericile noastre ¹⁾. În Mingrelia *dadianii*, al căror nume *corespunde cu «juzii» noștri*, pomeniți încă din veacul al XI-lea, își urmează șirul. Literatura georgiană, cu traduceri din Sfinții Părinți, înflorește tocmai în acest secol, prin refacerea și completarea vechilor traduceri, de scriitori cari sunt în parte Athoniți.

Această supunere aduse însă Armenilor acelaș folos pe care eră să-l aducă Grecilor bizantini supunerea de Turcii osmani: puțința de a exploata comercial întregul cuprins al cuceririi făcute de aceia cari-i anexaseră. Prin unificarea Asiei Mici sub Selgiucizi putură ei ajunge astfel până în pasurile și porturile Ciliciei, până la porțile Siriei ²⁾, ba până la Antiochia însăș.

Peste câteva decenii, cruciatele puseră în legătură pe Armenii din orașe, cari se coboriseră pe încetul către malul Mării, cu cetele de cavaleri ale Apusenilor, cari aduceau, cu altă limbă, alte așezăminte și alte concepții. La Tars, care e o «Armenia» ³⁾, la Adana, unde «Ursinus», «domnul» ei, nu e decât un Oșin, nume caracteristic armenesc, iubit în dinastiile cele nouă, probabil și la Mamistra vecină și în multele castele din aceste părți, potrivite pentru micile dominații locale, Armenii primiră bucuroși, cu cruci și prapure, din ură față de Greci, ca și din frică față de Musulmani pe noii veniți, căroră le sărutau picioarele și poala hainei ⁴⁾. Se pomenesc și nume de ale acestor comandanți, ereditari poate, ai cuiburilor de munte—unul e numit «Constantinus de montanis»,—precum e acela al lui Pacrad (Pangratie), care amintește prin numele său pe Bagratizii de odinioară ⁵⁾: acesta încercă să-și facă un principat cu ajutorul Apusenilor, cari-i descoperiră însă intențiile și-l pedepsiră greu pentru dănsule. În Edesa însăș sta cu autoritate deplină, ajutat de episcop și de fruntașii orașului, un Toros: el adoptă pe Balduin Normandul, puindu-l între cămașă și trup, după datina neamului. Mai departe un Simion și alții au

¹⁾ *Ibid.*, p. 129. Cele mai vechi manuscrise sunt dela sfârșitul veacului al X-lea (pp. 131—132). V. și Tamarati, *Église de Géorgie*, Paris, 1911.

²⁾ Cf. Gutschmied, în *Memoriile Academiei din Petersburg*, seria a VIII-a, vol. XXXV, p. 1 și urm.

³⁾ Scrisoarea lui Anselm de Ribeaumont, în Hagenmeyer, *Kreuzzugsbriefe*, p. 145.

⁴⁾ Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Innsbruck 1901, p. 97 și urm.

⁵⁾ *Ibid.*, p. 99 și nota 5.

aceleași legături cu Francii, cari vedeau însă în ei eretici pavlichieni, niște «publicani» ¹⁾. În «regio Turbaisel» se întâlnește un «Nicusus», ca «princeps armenicus» ²⁾: în «munții negri» un Paguni ³⁾, un Cog-Vasile, pe care cruciații îl numiau (Corrovasilus) ⁴⁾.

Atunci chiar, în văile Ciliciei se întemeiază, pe lângă senioria, vasală față de Bizanț, a Hetumienilor din Lampron, cari poartă titlul de «sebaști», baronia independentă—asemenea cu Voevodatele noastre de munte cele mai vechi—a lui Rupen (Rubin) și a fiului său Constantin (1095—1110), cari se arată și ei prieteni ai invaziunii latine, dela care așteptau foloase politice ⁵⁾.

Acești principii armeni rămaseră, pe când ceilalți își pierdură puterea ori chiar și vieața în luptele provocate de expansiunea militară a Occidentalilor către Sf. Mormânt. Se împiedecase prin cruciata întâiu, de fapt, întemeierea acelei «Armenii», de care vorbește, în scrisoarea lui, Ribeaumont, dar, în proporții mai restrânse, ea trebuia totuș să se formeze, pentru a trăi vreo trei sute de ani.

Numai cât nouăle împrejurări politice îi schimbă caracterul dela început. Pe lângă tradiția veche națională, Armenia ciliciană eră orientată încă spre Bizanț, deși nu fără anume elemente persane pe cari ea le aduce până la Marea Mediterană și cari se recunosc bine și în caracterul artistic al miniaturilor de manuscrite ⁶⁾. Manuil Comnenul, care urmăria și lucruri mai depărtate, mai puțin firești, crezù că aceste începuturi de independență pot fi nimicite și întreaga Cilicie recuperată pentru Imperiu. Leon, principele rupenid din vremea sa (1123—1137), căzù în captivitatea Bizantinilor, dar stăpânirea directă din Constantinopol ține numai până în 1144, când Toros, fiul său, reieă tradițiile de neatârnavă, pe cari le înseamnă un șir de cronicari armeni: Vahram Rapun, Grigore Ereț, Ghi-ragos, Vartan ⁷⁾.

¹⁾ *Ibid.*, p. 104, nota 4.

²⁾ Alberic, ed. «*Historiens des croisades*», IV, c. 9.

³⁾ Mateiu din Edesa, aceeaș ediție, pp. 33—4.

⁴⁾ Alberic, *l. c.*, V, c. 14.

⁵⁾ Mateiu de Edesa, *l. c.*, pp. 33—4.

⁶⁾ Cf. și Strzygowski, *Ostasien im Rahmen vergleichender Kunstforschung*, în «*Ostasiatische Zeitschrift*» pe 1913. Intâlnim leul cu fața de om, de tradiție artistică asiriană, cei doi lei lângă o cruce dublă, cornul de abundență în mâna regelui.

⁷⁾ Langlois, *Essai*, pp. 53, 59.

Pentru a scăpa de tirania împărătească, învelită în mari titluri de «sebast», «pansebast» pentru rege, Armenii dela Mare văzură îndată că trebuie să facă cele mai largi concesii Latinilor și prin urmare și Papei care-i sprijiniă cu banii și cu propaganda lui. Pe când se negocia cu Biserica din Constantinopol, se făcură propuneri, pe la 1150, apoi la 1172—5, la 1177, și Scaunului roman. După sinodul ținut la Rum-Cală, reședința Patriarhului shismeii naționale, se ajunse, în 1198, la o înțelegere cu Papa, care nu eră altul decât Inocențiu al III-lea.

În tendințele lui de a domină lumea prin concepția de universalitate romană a Bisericii, el împărțiă pretutindeni, cu condiția alipirii la catolicism și a vasalității față de el însuș și de urmașii săi, coroane de regi, pe cari le socotiă de un preț egal cu aceea pe care un depărtat înaintaș o pusese pe fruntea lui Carol cel Mare. Fără a țineă seamă prea mult, în fond, de susceptibilitățile vechiului Bizanț grecesc sau ale noului Bizanț latin, pe care tocmai atunci îl creă cruciata a patra, acelaș domn sufletec al Creștinătății care numiă la Adriatică un rege al Sârbilor, în Tracia un «rege al Vlahilor și Bulgarilor», hotărî, în Ianuarie 1199, înainte de crearea Imperiului lui Ioniță, dar trei ani după a regatului lui Ștefan «cel dintăiu încoronat», *ridicarea Armeniei nouă la demnitatea regală* ¹⁾. Legatul pontifical Conrad de Wittelsbach încoronă astfel la Sis pe Leon al II-lea († 6 Fevruarie 1289), cuceritorul Sataliei și Heracleii, ca *tacafur*, rege al Armenilor, «*rex omnium Hermenorum*»,—titlu corespunzător cu al Domnului «a toată Țara-Românească». Căsătoria lui Leon cu sora lui Balduin de Bourg, conte de Edesa ²⁾, îl apropiase și mai mult de lumea latină, și eră vorba ca fiica lui Leon, Isabela, armenește : Zabel, care, căsătorindu-se apoi ca regentă (1219—24) cu Hetum de Pardzepert, îi dădu tronul, să fie soția lui Andreiu, fiul acelui Andreiu al II-lea, rege al Ungariei, care-și strică toate rosturile acasă pentru o neizbutită expediție cruciată ³⁾. Împăratul apusean îl recunoscu, ca și, de alminterea, cel bizantin și titlul său cel mare sună așa : «*Leo, Dei gratia rex Armenorum, permotus divina clementia ad regalem dignitatem et sublimatus regali corona per manus Imperii romani*» ⁴⁾.

¹⁾ V. Ormanian, *l. c.*, pp. 48—53.

²⁾ Langlois, *Essai*, p. 70.

³⁾ *Ibid.*, p. 24.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 60. Sceptrul său are floarea de crin (Alishan, *L'armeno-veneto compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani*. Veneția 1893.

Pentru ca să arăte și mai bine îndreptarea sa politică, Leon, care iscăliă totuș Λέο ¹⁾ și redactă «cărțile» sale în armeneste, pecetluindu-le cu coroana bizantină și chipul leului ce ține crucea în spate ²⁾, legă cele mai strânse relațiuni cu negustorii latini din preajma sa, așa cum și nouăle regate slave din Balcani se deosebire prin ocrotirea lor specială pentru comerțul italian. Dar privilegiile regilor armeni ni s'au păstrat : încă de subț Rupen al II-lea (1175—1187), care abdică, republicile interesate în Levant : Veneția, Genova, Pisa, își aveau rosturi recunoscute de principe, și la 1196 se pomenește chiar consulul venețian ; cel dintăiu privilegiu pentru Veneția e acel din 1201, reinnoit apoi la 1245, 1271, 1307, 1320, 1321 și 1333 ³⁾. În acelaș an 1201 se dădeă privilegiul Genevei, întărit și el în mai multe rânduri, la 1215, 1281 și 1288—9 ⁴⁾. Se întări, la 1216, și privilegiul dat de Latini din Antiohia Pisanilor ⁵⁾. Ba chiar se încheie o învoeală cu Ospitalierii pentru a li se încredința Larenta, în cazul când ar putea să fie cucerită dela Musulmani ⁶⁾. Catalanii fură admiși să participe la acest negoț numai pe la 1293, iar Provențalii din Montpellier la începutul veacului al XIV-lea, în 1314 ⁷⁾. La 1331 se adăugeau în sfârșit și Sicilienii ⁸⁾. Afară de aceasta, pe acelaș timp se întrețineau relații cu Florența (Casa Bardi), cu Maiorca, cu Nîmes, cu Bruges, cu Londra chiar ⁹⁾. Alături cu vechile demnități naționale, pe cari le recomandă călduros partidul național, al lui Narses de Lampron (*marzban* sau *merzpan*, *sbasalar*, etc.) ¹⁰⁾, cu cele împrumutate dela Greci (un *proximos* se întâlnește și în acest timp), stau lângă rege baroni, șambelani, seneșali ¹¹⁾, baili, ca acel «baron» Constantin de Pardzepert, tatăl regelui Hetum. Din a doua jumătate a veacului al XIV-lea documentele se redactează și în limba franceză, considerată ca limbă generală francă, limbă a cruciatelor și a statelor întemeiate prin ele. Când

¹⁾ Langlois, *Essai*, p. 12.

²⁾ Alishan, *l. c.*

³⁾ Langlois, *Essai*, pp. 16—8 ; *Trésor des chartes d'Arménie*. Veneția 1863, p. 126 și urm.

⁴⁾ *Ibid.*,

⁵⁾ *Trésor*, pp. 138—9.

⁶⁾ *Ibid.*, pp. 115—7.

⁷⁾ *Ibid.*, pp. 178—9.

⁸⁾ *Ibid.*, p. 186 și urm.

⁹⁾ *Ibid.*, pp. 202—3.

¹⁰⁾ Langlois, *Essai*, p. 53.

¹¹⁾ Langlois, *Trésor*, p. 185 ; *Essai*, p. 47. Și în Alishan, *Sic.*, partea a doua.

trebul să se hotărăscă legile noului regat, caracterul său dublu, latino-bizantin, cu adaus de elemente naționale—întru toate asemenea cu caracterul principatelor noastre,—se vădește din nou. Pe lângă «Cartea legilor», Pravila lui Mechitar-Coș Arșaguni, se dă, de Sempad, o ediție armenească a «Asiselor Antiohiei» ¹⁾.

În instituții se amestecau cele două tendințe, cu o predominare a fondului bizantin. Locuitorii, de rassă mixtă, asupra cărora se făcuse «descălecarea» Rupenizilor, plătesc dijma, «obiceiul» (*consuetudo*), «învoeala» (*pactum*), ajutorința (*occasio, achoison*), slujba (*servitium*), năpăști și angarii (*contrarietas, exactio, angaria*), pe lângă deosebite vămi și taxe de trecere (*dricтура Maris et terrae, transilus*, poate și *tabulagium*) ²⁾, ca și la noi. Ca și la noi, se plătiă de povară— aici povara de cămilă—*tantal-laugia*—: 4% ³⁾, și, ca și la noi, se plătiă apoi o taxă proporțională pe categorii: vin, untdelemn, vite, lemn, fier, piei, lână, postav ⁴⁾. O vamă mare se află lângă cea mică ⁵⁾. *De o parte și de alta, e vechiul sistem tătăresc, pe care Peyssonnel ni-l arată funcționând și în Crimeea veacului al XVIII-lea.*

O necesitate de comerț crease Armenia Mică, precum o altă necesitate de comerț creă mai târziu principatul românesc din Argeș și principatul, mai nou, separatist, al Moldovei. De fapt, acest regat, care cuprindeă Sis, Mamistra, Adana, Tarsul, nu reprezintă numai interesele speciale ale unei părți din coasta ciliciană. Legături, ajutate de o extensiune națională neîntreruptă, se păstrau cu ținuturile din interior, așa încât caravanele cari mergeau din Persia, din Asia Centrală, spre Tebriz, se puteau desface spre Marea Apusului, în loc să caute Marea delă Nord, Marea Neagră. Cu atât mai mult, cu cât acele părți ale Trapezuntului și porturilor vecine erau în stăpânire musulmană și în curând în aceea, destul de vexatorie sub raportul vămile, a Mongolilor.

Pentru siguranța acestui comerț, ca și pentru garantarea Statului, se încheiară legături și cu principii mohamedani din vecinătate. Hetum I-iu face astfel un tratat cu Selgiucidul Caicobad (1231) ⁶⁾, un altul cu «Su-

¹⁾ Ediția Mechitariștilor din Veneția, 1876.

²⁾ Langlois, *Essai*, p. 52.

³⁾ *Ibid.*, p. 74 și urm.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 81.

⁵⁾ *Les ruines d'Ani*, p. 20.

⁶⁾ Langlois, *Trésor*, p. 213.

danul» egiptean Bibars, stăpân al Siriei (1268)¹⁾, care-l biruise, ucigându-i și fiul Toros ²⁾, și cu urmașul său Chelaun (1285). Relațiile cu Mongolii, cari luaseră Armenia veche, cu Erzerum, la 1242, biruiseră pe Gaiasedin lângă Ersengian și pătrunseră până la Cesarea și Amasia ³⁾, avură un caracter particular, regii armenești luând și în această privință asupra lor rolul de mijlocitori ai Apusului, de pregătitori ai cruciatei liberatoare ce trebuia să vie de acolo ⁴⁾. Cu uimire cetim rândurile prin cari Mangü-Han făgăduia să se boteze, să ție credința creștină, să trimeată pe fratele său Hulagü la distrugerea Califului ⁵⁾. În adevăr emisari apuseni, din Aragonia, veniau la 1293 pentru o înțelegere cu Mongolii și, cu ajutorul Armeniei, se statorniciră în voeală între Ciprul latin, Ospitalierii și Templierii, de o parte, iar de alta, Georgia și Hanul. Se izbuti să se izgonească din regiunile intermediare trupele egiptene, biruite la Homs, unde mai târziu erau să se lupte, cu biruință egipteană, oștile lui Mohammed-Ali cu ale Sultanului Mahmud. Hetum, care intrase acum în Ordinul Minorilor, conducea 3.000 de Armeni. Pe când Ciprioții atacau coasta Siriei și a Egiptului chiar, Cutluc-Şah, cu trupele Hanului, prădă până în vecinătatea Alepului. Arderea Tirului, atacul Lajazzului (Martie 1307) de Egipteni fu însă o pedeapsă pentru organizatorii acestei ligi efemere ⁶⁾. După ce un Han dăduse Armeniei pe regele Sempad, care orbește pe înaintașul Hetum și ucide pe fiul său Toros, altul, Bilagü, face să se taie Leon al III-lea și regentul Hetum ⁷⁾; un alt Hetum, călugăr latin, va străbate lumea predicând cruciata liberatoare. De altminteră și asupra Armeniei se exercită o înrăurire turco-mongolică: tratatul din 1285 cu Egiptul cuprinde jurământul corespunzător celui din actele Sultanilor osmani, pe cei patru Evangheliști, pe cei doisprezece Apostoli, pe cei 318 episcopi dela Nicea,

¹⁾ *Ibid.*, p. 216 și urm.

²⁾ Langlois, *Essai*, p. 28.

³⁾ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, pp. 131—2.

⁴⁾ Legături cu Clement al IV-lea, Langlois, *Essai*, p. 28. 1277: misiunea lui Vahrane Ladif la Neapole, *ibid.*, p. 29, 1292: soli la Filip cel Frumos, *ibid.*, p. 30. Dar Rita, sora lui Hetum al II-lea, ieă pe fiul Impăratului (Alishan, p. 45) și la 1296 Hetum și Toros vin la Constantinopol, înainte de a fi înlăturați de Sempad, pe care Hanul îl face rege (*ibid.*, p. 45).

⁵⁾ Langlois, *Trésor*, pp. 214, 215, nota: «me faciam baptizari. Tenebo fidem quam tenent hodie Christiani.»

⁶⁾ Iorga, *Philippe de Mézières*. Paris 1896, pp. 34—5; Alishan, *l. c.*, I, p. 46.

⁷⁾ *Ibid.*, p. 47.

pe glasul dela Iordan, pe Maica Domnului, pe Sfinții Ioan, Toma și Mateiu ¹⁾).

În luptele cari urmară, ale Apusenilor uniți printr'o nouă ligă cu Turcii din Smirna, Armenia se feri a luă parte, căutând să-și scape măcar existența, din ce în ce mai umilită. La 1318, regele Oșin cere cruciata, apă-rătoare pentru el, dela Robert de Sicilia, Filip de Tarent și dela regele Franciei Filip cel Lung ²⁾. Dar, la 1323 încă, tratatul încheiat de Leon al V-lea cu Sudanul prevede ca preț de răscumpărare un tribut de 1.200.000 de diremi pe an, jumătate din vama porturilor Lajazzo și Ponbetta, precum și răspunderea venitului salinelor; «dela râu (Piram) încolo spre Siria», locuitorii vor plăti obișnuitul haraciu ³⁾.

Oșin, căsătorit a doua oară cu o principesă tarentină, își isprăviă zilele ⁴⁾ la 2 Iulie 1320, și unul din tutorii fiului eră Balduin, un Franc. La 28 August 1342 muri și acest fiu, Leon al V-lea, soțul Constanței, fica lui Frederic al II-lea de Sicilia ⁵⁾. Ii urmă Constantin (al IV-lea), fiul lui Balduin și al Marianeii, care, fiică a lui Leon, nepoată de fiu a lui Sempad, traducătorul «Asiselor», reprezintă dreptul dinastic. El pieri ucis, probabil pentru că raluase vechile negocieri cu Roma, spre care-l îndreptă și căsă-toria sa cu o rudă a regelui de Neapole, Robert, nepoată de fiică a prin-cipelui de Tarent, Maria, regentă încă în 1368 ⁶⁾. Dar urmașul său ⁷⁾ fu alt Lusignan, Guy, amestecat până acum în afacerile Bizanțului turburat de partide ⁸⁾: el eră fiul lui Amalric de Lusignan, frate al regelui Henric de Cipru, și văduva acestuia fusese soția lui Leon al IV-lea ⁹⁾; mama lui

¹⁾ Langlois, *Trésor*, l. c. Cf. tratatul ungaro-turc din 1452, în *Acte și Fragmente*, III, pp. 23—7: jurământ pe Mohammed, pe cele șapte lecturi ale Coranului, pe cele 1001 nume ale lui Allah, pe sufețele familiei întregi.

²⁾ Langlois, *Essai*, p. 33.

³⁾ Langlois, *Trésor*, pp. 232—3.

⁴⁾ Alishan, l. c., p. 52 și urm.

⁵⁾ Langlois, *Essai*, p. 20.

⁶⁾ Dovada în *Philippe de Mézières*, p. 380, nota 5.

⁷⁾ După Alishan (l. c., p. 60, fica, Isabela, se adăposti la Rodos (p. 64). Constantin ar fi isprăvit numai în 1363, după fiii Oșin și Leon. Un alt Constantin ar fi domnit până la 1372.

⁸⁾ V. studiul meu *Latins et Grecs d'Orient*, în «Byzantinische Zeitschrift», XV, p. 195.

⁹⁾ Maria, fosta regentă, muri în Ierusalim, la 1377.—V. și Alishan, l. c., pp. 62—4. Papa voia s'o mărite cu acel Otto de Braunschweig, care e amestecat în cruciată. După Alishan (p. 54), Ioana sau Irina, fica lui Filip de Anjou-Tarent, fusese soția regelui Oșin: ea luă apoi pe baronul Oșin de Gorigos, fiul scriitorului Haiton. Fiica lui Amalric cu nepoata lui Hetum, Agnes, iea pe regele Leon al III-lea; Alishan, l. c., p. 46.

Guy eră Isabela, Zablung, sora regelui Oșin ¹⁾). În sfârșit tot dintre Lusignanii Ciprului fu—fără a mai pomeni proclamarea, fără consecințe, a lui Petru I—și un al treilea rege, Bohemund, fiul lui Ioan († 1363) ²⁾ și un al patrulea, Leon al VI-lea, fratele acestuia, și el credincios catolic, merit să-și aște, la 29 Noemvrie 1393, moartea în castelul francez Tournelles și odihna în mănăstirea dela Paris a Celestinilor.

Armenia ajunsese atunci cu totul latină, dar Bizanțul însuș se latiniză prin legăturile cu Veneția, cu Genova, prin ajutoarele Catalanilor și ale cruciaților, prin înrudirea cu Casa de Savoia a lui Andronic cel Tânăr. După regența unei principese de Anjou-Tarent, mai mult Franceză, Maria, văduvă a lui Constantin al IV-lea, căreia îi stătea în față fiica lui Guy, soție a lui Manuil Cantacuzino, despot al Moreii, Leon însuș, care trebuia să se însoare cu Ecaterina, moștenitoarea Arcadeiei, luă pe Margareta de Soissons ³⁾. Actele se scriu numai în limba franceză, și graiul național se păstrează doar în peceti și monete. Titlul cel nou sună pe vremea lui Leon al III-lea: «roy de tote Hermenie, féal en Christ» (sau: «en Crist Deu feel», «féal en Jesu-Crist») sau «roy de tous Armenes» ⁴⁾.

La data când acest din urmă Leon, care fu și ultimul rege al Armeniei, rătăciă prin Spania, unde căpătă senioria de Madrid, Villareal și Andujar ⁵⁾ și ajungea la acest adăpost de nenorocire al Franței, de unde plecase cu veacuri înainte familia sa pentru a câștigă prin lupte pentru Hristos coroana Ierusalimului, din Armenia Mică nu mai rămăsese decât poate vreo stăpânire locală, menită să se piardă și ea. Siria ajunsese, prin oștile Sudanului, ca deunăzi prin oștile lui Ibrahim Pașa, în aceste părți ale Ciliciei, cari nu puteau să se mai împotrivescă. În Iunie 1346 debarcau în Cipru sute de fugari din Lajazzo, portul cel mare al regatului, după ce «Sarasinii» îi nimiciseră prosperitatea, măcelărind cea mai mare parte din locuitori ⁶⁾. Celelalte porturi: al Genovezilor, al Pisanilor, *Portus Pallorum*, erau numai o amintire; Alexandreta, Satalia nu mai apar-

¹⁾ *Latins et Grecs d'Orient*, pp. 184—5 și p. 184, nota 2.

²⁾ V. Iorga, *Philippe de Mézières, passim*; Cronica lui Dardel, în vol. ultim din «*Historiens arméniens des croisades*».

³⁾ *Philippe de Mézières*, p. 385, nota 2.

⁴⁾ Langlois, *Essai*, p. 9.

⁵⁾ *Philippe de Mézières*, p. 462, nota 4; Langlois, *Essai*, la această dată.

⁶⁾ Röhrich și Meissner, *Deutsche Pilgerreisen im Heiligen Lande*. Berlin 1880, p. 51.

țineau de mult Rupenizilor. Gorigos singur, vechiul Korykos, întreține legătura cu Apusul. Rămăsese doar Sis și castelele din munte. «Regele Livon», scrie cronicarul cipriot Macheras, «avuse două sute de orașe și de cetăți, dar le pierduse, și era sărac ¹⁾». Înainte de cruciata lui Petru I-ii al Ciprului pe coasta Asiei Mici, cu gândul de a învia această Armenie, al cărui rege nominal ajunsese prin biruință, căzuse și Tarsul, al cărui arhiepiscop venia cu plângere la Papa în 1360 ²⁾, Adana, Malmistra, Pilerga. Elementul armenesc nu fusese niciodată prea tare, mărginindu-se la clasa dominantă și la rășboinicii cari o înconjurau, la prea puțini dintre negustori, pe când locuitorii dela țară aparțineau amestecului de vechi rasse făcut aici de împrejurările istorice. Când Petru fu rugat, în 1359, să mântue țara de o pieire apropiată, solii, veniți din cetățuia asediată a orașului Gorigos, erau doi Greci, Psararis și Philitzis. Mulți Latini și destui Evrei—era și o *Iudecca*, o Ἰουδαία—luau parte la bogata activitate comercială a orașului, în fruntea căruia regele ținea un conte ³⁾.

Cucerirea cipriotă țină însă cât și vieța acelu care o îndeplinise. Cei ce-l asasinară, dintre chiar baronii lui, nimiciau în acelaș timp idealul pe care el îl întrupase pentru ultima oară. La 1375, în anul următor după intrarea ultimului rege în Sis, pe care o înconjurau Sirienii, un nou atac sarasin supunea toată țara, Sudanului egiptean. Leon era închis la Cairo, liberat numai în 1380, prin stăruințele regelui Castiliei, și la 1382 principele izgonit era îndemnat să se adăpostească la Roma ⁴⁾. Trecând numai pe la Papa Clement al VII-lea și oprindu-se îndelung în Castilia, unde ceru o flotă pentru restabilirea sa, Leon își alese statornica locuință de exilat la Paris în vara anului 1384. Până la sfârșit el nădăjdui că prin ajutorul verilor din Apus și al cavalerilor Ordinului Toporului, pe care-l întemeiasă, va ajunge să fie iarăș de fapt rege în Răsăritul depărtat, căzut în mâna păgânilor.

IV.

În acelaș timp când unii fugiau din Lajazzo în Cipru, alți negustori armeni se îndreptau către coastele de Nord ale Mării Negre. Numărul lor nu va fi fost însă prea mare, căci nici nu erau mulți de toți cei de pe coasta

¹⁾ Ed. Sathas și Em. Miller, Paris 1882, p. 58.

²⁾ *Philippe de Mézières*, p. 381, nota 1.

³⁾ După izvoare, *ibid.*, p. 110 și urm.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 395, nota 1.

ciliciană în veacul al XIV-lea ¹⁾). Trebuie să se admită deci că o largă parte din Armenii cari se întâlnesc mai târziu în Crimeea, în Polonia și părțile rusești adause la dânsa, și în Moldova, erau de o obârșie mai veche.

Și alte argumente sprijină această părere. Imigranții au vorbit totdeauna de Ani ca patrie a lor, Ani cea cu «o mie și una» de biserici. Dar această veche Capitală a Armeniei *Mari* fu prădată și pustiită de Selgiucizi în veacul al XI-lea. Numele multora din aceste familii trecute în Europa prin fuga înaintea ucigașilor sunt tătărești: Șahin, Ceauș, Aslan, Amira, Murat, și, pentru femei: Mugal ²⁾). Vechi Evanghelii ale lor sunt scrise în limba tătărească, și cronicile Armenilor din Polonia întrebuintează acelaș graiu împrumutat. Pe lângă cuvinte italiene, polone, românești, culese dela conlocuitori mai numeroși se întâlnesc în tezaurul lor lingvistic, colorat altfel decât acela al fraților lor rămași în Asia, cuvinte de origine mongolă ³⁾). În sfârșit, încă dela 1243 regele Ungariei Bela al IV-lea dădea un privilegiu Armenilor din Gran, a căror *terra* fu dăruită apoi după năvălirea Tătarilor, cari-i împrăștiè, cavalerului «Kunchilmius» și apoi Augustinilor, pentru școala lor ⁴⁾). Legile ce recunosc Armenii din Europa sunt ale lui Ioan Bagratidul. Și datina de a nu merge fetele mari la biserică e o influență musulmană. Să nu uităm că încă din 1253 Armenii își aveau «casa» la Veneția, în Calle delle Lanterne, și că în acelaș timp își au începăturile și alte colonii ale lor în Italia ⁵⁾).

Dacă Armenii ar fi venit întâiu pe vremea când—pe la 1280,—Genovezii întemeiau pe pământ căpătat dela Han cetatea lor, menită la o repede îmbogățire și la o strălucire deosebită, Caffa, ei n'aveau nevoie ca în acest mediu italian să se *tartarizeze*. Deci strămutarea lor a trebuit să se întâmple înainte de aceasta, înainte de punerea în valoare prin Italiani a porturilor Crimeei, în care tot așa de veche e Soldaia, ca și Tana vecină ⁶⁾), pentrucă numai astfel, îndeplinind un însemnat rol de mijlocitori în așteptarea unor concurenți neasemănat mai bogați, mai puternici

¹⁾ Armenii burghezi în Lajazzo la 1268, Mas-Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la Maison de Lusignan*, II. Paris 1852, p. 74 și urm.

²⁾ Cristofor Lukácsi, *Historia Armenorum Transylvaniae*. Viena 1859, p. 15.

³⁾ Vechea limbă armenească eră «presque tombée en désuétude comme celle d'Homère» (*Les ruines d'Ani*, p. v).

⁴⁾ Cf. Lukácsi, *l. c.*, p. 10 și Benkö, *Milcovia*, cartea 1, cap. iv.

⁵⁾ Alishan, *l. c.*, p. 67 și urm. «Ospizio Armeno» din Veneția e dela 1341 (*ibid.*, p. 73).

⁶⁾ Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, I. Paris 1899, p. 4.

și mai activi, ei au putut primi această influență tătarească, așa de întinsă și de adâncă, pe care *n'o puteau primi aiurea*, nici în vechea Armenie națională, nici în Armenia nouă, latinizantă ¹⁾.

S'a vorbit mult de privilegiul ce l-ar fi dat oaspeților armeni un principe rus din veacul al XIII-lea, Teodor Dumitrievici de Chiev, la 1062, citându-se chiar contextul lui. Originalul n'a ieșit însă la iveală, și o pătrundere a Armenilor pe acest timp în locuri așa de îndepărtate și cu o valoare comercială așa de redusă nu e de admis. Stagiul în Crimeea tatară e însă concluzia la care duce argumentația de mai sus ²⁾.

Această imigrație în Europa răpi nației elementele ei cele mai inteligente și mai vioaie—în Cipru întâlnim în veacul al XIV-lea și al XV-lea și *soldai* armeni, «hermins», arcași cari apără Famagusta în 1373 ³⁾—și ea împiedecă legături cu acea parte a rasei arice din Caucaz care, sub regii Georgiei, își păstră până în veacul al XIX-lea independența politică. Pe vremea când colonia armenescă din Caffa se întăria, Vasile I-iu. Impărat trapezuntin, își dădea fata după principele Hațimir, fiul lui Pacram ⁴⁾. Un rol mare îl joacă de pe la 1360 până la 1387 Bagrat al V-lea Bagratidul, zis cel Mare, «Rege al Abasgilor și Iberilor», aliat al lui Gheorghe (Corchi), rege al Georgiei, și cu fratele acestuia, Daniil, care-și zicea rege de Tiflis. Și la aceștia—adaugem—numele tătarești se întâlnesc pe lângă vechile nume biblice: astfel fiica lui David chiar, Eudokia, e numită și Culcan-Catùm ⁵⁾. Prada lui Timur-lenc puse capăt și prosperității acestor regiuni. «Populația»—scrie cronicarul contemporan Toma de Medzof ⁶⁾—«s'a stâns mai ales în părțile Armeniei și s'a îndeplinit vi-

¹⁾ Tătari ai «Oii Albe» își aveau însă în veacul al XIV-lea — după cronica lui Panaretos (ed. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*)—așezările între Erzerum, Sivas și Amasia (p. 487).

²⁾ Și misionarul Pidou, din veacul al XVII-lea, vorbește, după tradiția națională, despre emigrarea din Ani, cu «până la o mie de biserici», despre primirea în Rusia, «acum vreo 700 de ani» și despre «chemarea lor în ajutor de ducele Teodosie, fiul lui Dimitrie», care se luptă cu «supușii săi rebeli» (*Studii și documente*, I—II, pp. 430—1, no. XXII).

³⁾ Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 88, nota 5; Bustron, *Chronique de Chypre*, ed. R. de Mas-Latrie. Paris 1866, pp. 294—5.

⁴⁾ Panaretos, *l. c.*, p. 495. In Lajazzo eră (Alishan, *l. c.*) și o Maica Domnului a Georgienilor.

⁵⁾ *Ibid.*, pp. 499—500, 502—4.

⁶⁾ *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schak-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, par Félix Nève. Bruxelles, 1860, p. 47.

ziunea și prezicerea marelui Narses, care a zis : Casa lui Aram va fi nimicată de rassa Arcașilor». Subt Gheorghe al VII-lea (1395—1407), biruitor asupra «tiranului» din Van, Alexandru, turcește : Scander, Georgia își reluă viața politică obișnuită și «bisericele înfloriră», ba chiar, în veacul al XVI-lea, regina Thamar și fiul său, Alexandru, profitând de lupta dintre Osmanlâi și Perși, avură o domnie strălucită, dar Armenia nu se mai ridică ¹⁾. Impotriva Georgienilor ea păstră, de altfel, vechea ură religioasă, pe care cronicarul citat o cuprinde în aceste cuvinte : «Nația georgiană, lașă și mândricioasă, aplecată la beție și mâncătoare de iepuri, această nație care, legându-se totdeauna de șefi cupizi, se laudă că poate triumfa asupra tuturor celorlalte nații» ²⁾.

Acesta e ultimul glas liber din Armenia. Tradițiile de artă—caligrafie, miniaturistică, lucru de juvaere—rămaseră a se continua în bisericile din Georgia singură ³⁾. Regăsim în ele linii generale și detalii ca în bisericile noastre : astfel turnul cu fereștile lungi înguste, încunjurate cu profiluri, ca în arta arhitectonică munteană din veacul al XVII-lea, pictura murală în bune tradiții bizantine, frontispiciile capitolului în manuscrite. Dar Armenia supusă nu mai avu nici meșteri, nici scriitori : sufletul său se va exprima numai în acele cântece populare, de războiu, de iubire, de plângere, a căror viață e uneori așa de asemenea cu viața propriilor noastre cântece ⁴⁾.

V.

În acelaș timp, Armenii din Caffa, cari-și trimeteau episcopul, fratele Tadeu, un Latin, la Papă pe la 1326 ⁵⁾, învinuiți că pleacă după ce-și fac avere, ca și Grecii ⁶⁾, treceau la Cracovia și Lemberg, odată cu întemeierea, la jumătatea veacului al XIV-lea, a acestor orașe în Galiția

¹⁾ Cf. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*,—III, pp. 118—9, 239.

²⁾ *Ibid.*, pp. 149—50. Cf., de acelaș, *Études sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au XV-e siècle*. Paris 1855.

³⁾ V. cartea, citată adesea și până aici, a lui J. Mourier, *L'art religieux au Caucase*. Paris 1887, în 12 (și o ediție în 8°, cu multe ilustrații).

⁴⁾ *Poèmes arméniens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian. Paris, fără dată. Cf., de acelaș, *L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient și Prières et poèmes mystiques du moine Grégoire de Naregh*. Apoi Nève, *Les hymnes funèbres de l'Eglise arménienne, traduits sur le texte arménien du Charagan*. Louvain 1855.

⁵⁾ Alishan, la această dată.

⁶⁾ Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 384 ; Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-iguri*, III, Genova 1873, p. 731.

anexată de Casimir cel Mare ¹⁾, și de aici în Cămenița, [în Moldova, în epoca întâielor începuturi ale principatului. Bisericele lor—chiar și Zamca Sucevei—par împrumutate dela Moldoveni sau făcute după modelul celor moldovenești: încercarea de a dovedi că cea din Iași are data de 1390 n'a izbutit ²⁾. Dar în Suceava ei formau o lume aparte, cu șoltuzul lor — Serchiz în 1445 ³⁾,— și cu sftetnicii lui ⁴⁾.

Și aici suferiră o influență adâncă din partea mediului național. Păstrând cu îndărătnicie deosebirile confesionale, ei se romanizară încă din întâiul veac de locuire împreună, luând nume ca Mândrul, Hărtopan, Ipeiul, Lebădă, Degeratul, Hăul, Crăciun, Pruncu, Bolfosul, Țeranul, Ciomag, Piele-Albă, Calcăntaur ⁵⁾, pe cari le păstrează și până azi chiar aceia dintre ei cari trecură în Ardeal, așezându-se printre Sași și Unguri.

La sinodul din Florența, solia Armenilor, condusă de «contele» Narses, se întâlni cu a noastră, și coloniștii din Caffa încheiară, pentru ei și pentru ceilalți, un act deosebit de Unire, care fu depus, în forma latină și armeană, acolo la ei, în Caffa ⁶⁾, unde Genova speră să poată atrage și pe Patriarh, fiind «mai bine și mult mai la îndemână decât în țerile necredincioșilor». Pe acel timp, în 1439, sosiă la Genova—se pare—și o solie deosebită a Armenilor rămași acasă ⁷⁾, cari nădăjduiau cu dreptate un ajutor din partea Apusenilor, de cari acum nu-i despărția legea, căci campaniile lui Petru de Cipru fură reluate în 1476 de Veneția, cu prilejul războiului împotriva Turcilor ⁸⁾. Dar solii dela Florența se înceară

¹⁾ V. *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*, herausgegeben von Dr. Ferd. Bischoff, în «Archiv für österreichische Geschichte», XXXII, p. 1 și urm.; *Akta grodzkie i ziemskie*, VII, pp. 134—6; IX, pp. 116—7.

²⁾ N. Bogdan, *Iașii*, p. 12—13; Gr. Goilav, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, anul 1911, p. 457 și urm.

³⁾ V. lucrarea citată mai departe, a părintelui D. Dan.

⁴⁾ V. Hurmuzaki, XV, p. 781, no. MDCCXII: «șoltuzul cel armenesc» la c. 1601. Cf. *ibid.*, p. 856, No. MDCCX. — Hasdeu, *Istoria toleranței religioase*. București 1868, pp. 62—3, menționează episcopii Avedic și Ioan (1415—1445).

⁵⁾ Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 57.

⁶⁾ Iorga, *Notes et extraits*, II, p. 19, nota 2 (cf. pentru solia georgiană a regelui Alexandru, Gheorghe «Ivirul», *ibid.*, p. 9, nota 1), pp. 51—2, 56, 62—3, 72; III, p. 29. Cf. Balgy, *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia romana in Concilio florentino*. Viena 1878.

⁷⁾ *Notes et extraits*, III, pp. 46—7.

⁸⁾ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, p. 153 și urm. — Un episcop al Armeniei Mari eră la Ragusa în 1430, venit pe o corabie geneveză (Iorga, *Notes et extraits*, II, pp. 279—80).

la întoarcere ¹⁾ și, împreună cu Patriarhul, majoritatea Armenilor rămase în vechea religie națională. Peste câțiva ani cădea Constantinopolul, într'o catastrofă deplânsă și de cântărețul armean Avraam ²⁾, și, din Pera vecină, care se supuse și ea lui Mohammed al II-lea, plecau de bună seamă și Armeni pentru a se așeza lângă frații lor în țerile de peste Dunăre, rămase autonome. Până la căderea sa, în 1484, Cetatea-Albă avu mai mulți Armeni decât Suceava ³⁾, Siretiul, Hotinul, Iașul, Romanul, Vasluiul, mai târziu Botoșanii, la un loc ⁴⁾, și până astăzi, cu statornicia lor, ei formează o largă parte din populația orașului de provincie rusească Acherman, în care s'a prefăcut gloriosul port al lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare.

În legăturile Moldovenilor cu Polonia, Armenii, cari-și mânau pe la noi încă sub Alexandru cel Bun «carele armenesți» ⁵⁾, căpătără îndată și un rol politic de mijlocitori. Astfel prin servicii de tălmăciu secret ⁶⁾, se ridică la boierie Vartic, care fu unul din marii boieri ai lui Petru Rareș ⁷⁾, precum fiul său, Iurașco Varticovici, stătù lângă Domnii Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVI-lea ⁸⁾. El își schimbă legea, ca și acel Muratco, din vremea lui Bogdan Orbul, soț al unei Nastasia și tatăl unui Ioan, cari sunt înmormântați sub pietre cu inscripție grecească și slavonă în mănăstioara dela Ițcani ⁹⁾. După ce Vodă Ștefăniță avu cu o Armeancă pe acel care eră să fie Ioan Vodă cel Cumplit, trecătoarea prigonire a lui Ștefan, fiul lui Petru Vodă — provocată de turcirea fratelui său Ilie,—pe care o descrie, nu fără oarecare exagerație pentru efecte de stil —totuș biserica din Suceava fu profanată și prădată,—Mina din Tocac ¹⁰⁾

¹⁾ Magno, *Annali*, în Iorga, *Notes et extraits*, II, p. 19, nota 2.

²⁾ *Ibid.*, p. 341.

³⁾ V. Wavrin, *Enchiennes Croniques*, et Dupont, II, p. 95: «beaucoup de navires estans à ceulz de Trapesunde et auz Hermins».

⁴⁾ V. și Guillebert de Lannoy; asupra edițiilor, Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 82. Cf. Iorga, *Studii și documente*, XXII, tabla.

⁵⁾ Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, p. 131.

⁶⁾ Pentru Vasile Armeanul, tălmăciu polon, *Studii și documente*, XXII, tabla; pentru Nicolae Armeanul, în aceeaș calitate, Hurmuzaki, II, p. 225, no. CXCII. Cf. *ibid.*, vol. XI, p. 595, no. XXIII; p. 599.

⁷⁾ Il taie pe Ilie Vodă la 7 Aprilie 1548; Ureche, p. 206.

⁸⁾ Hurmuzaki, XI, pp. XXIX-XXX.

⁹⁾ Kozak, *Inscripfen aus der Bukovina*, I. Viena 1903, p. 148; Cf. *Studii și documente*, VI, pp. 633-4; XI, p. 125, nota 1. Un Anton Muratu la 1834, *Studii și documente*, I-II, p. 461, n. XX.

¹⁰⁾ Traducerea germană, în D. Dan, *Die Verfolgung der Armenier in der Moldau*, Cernăuți 1894; românească, de Grigore Buiucliu, în „Convorbiri literare“ pe 1895, pp. 3, 137 și urm. Cf. Kazy, *Historia Hungariae*, III, 1749, p. 80.

n'avu urmări. Imi aduc aminte și de legături ale lui Despot Vodă cu dânsii. Mancinelli, predicatorul iezuit, găsi pe la 1580 Iașul plin de Armeni, bogați negustori de «aromate», pe cari încercă să-i câștige la catolicism, vizitând și biserica lor ¹⁾. Alături cu personalități cunoscute, ca vameșul Constantin Corniact, întemeietorul bisericii moldovenești din Lemberg, cu Anton Confortino, ruda lui Iancu Vodă Sasul, jucă pe atunci rolul de mare negustor și Bogdan Armeanul ²⁾, probabil Bogdan Donovac sau Donovacovici, fiu al lui Drăgan, om domnesc și fugar din Suceava la Lemberg pe vremea asedierii lui Despot în cetate, despre care ni se vorbește ca despre un fruntaș sucevean pe vremea lui Ieremia Movilă ³⁾. El e acela care clădi «mitocul» Zamcăi, — zidită de Agopșa, fiul lui Amiras († 1551), — (Hagigadar = *ex voto*), care se păstrează în stilul primitiv și până astăzi ⁴⁾. Bogdan avea o casă «în strada cea mare armenescă, între bătrânul Avram și Ion *Nizkirka*», o vie între conașionalii Simion și Francșa, loc de bolți «la începutul bolților mănăstirii armenesti», pășuni în «izlazul Armenilor» vii la Cotnari lângă ale Armeanului Varlam, răpite de Petru Șchiopul pentru a le vinde pe 12.000 de aspri vameșului grec Sima Vorsi ⁵⁾. Pe lângă acești asimilați erau însă la 1601 încă alții cari purtau nume asiatice așa de caracteristice, ca Gagîga dūr (Hagîgadūr) și Sultaniec ⁶⁾.

În Țara-Românească Armenii erau numai în trecere, ca acel Avedic, care apare într'o scrisoare a lui Radu cel Mare către Sibieni ⁷⁾. Bostan, care ajută la Constantinopol negocierile lui Mihnea Vodă și ale unchiului

¹⁾ Hurmuzaki, XI, p. 115, n. CXCI.

²⁾ *Ibid.*, p. 318.

³⁾ *Studii și documente*, VI, p. 636 și urm.; Hasdeu, *loc. cit.*; Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, V, p. 227 și urm.; cf. *ibid.*, III, p. 69; *Uricariul*, XIX, p. 1 și urm.

⁴⁾ Cf. Iorga, *Neamul Românesc în Bucovina*. București 1905, pp. 33, 47 și urm. și Kozak, *l. c.*, p. 156 și urm. În tradiția raportată la p. 157 Mitropolitul care ar fi cedat Armenilor bisericile Adormirii și Sf. Paraschive trebuie să fie, nu Teofil, ci Teofan.

⁵⁾ *Studii și documente*, VI, *l. c.* Negustori armeni între Polonia și Turcia pe acest timp, Hurmuzaki, XI, p. 673, no. CXVIII; pp. 678—9, n-le CXXVI—VII; p. 686, No. 1. Ioan Zamoycki, care avea manuscripte armenesti, așează Armeni în noul său oraș Zamosc (*ibid.*, p. 717, no. CLXXX; XII, p. 1.257).—Negustori Armeni din Ardeal în Moldova, XI, p. 774, no. CCLII.—Armeni din Crimeea, *ibid.*, p. 823.—Armeni din Lemberg în Ardeal, *ibid.*, XV, p. 526, no. DCCCXLI. V., în genere, tabla aceluia volum la: Armeni.—Alți Suceveni, *ibid.*, pp. 660-2, no. MCCXXIII-IV; cf. p. 773, no. MDXCIII.—Armeni ca bancheri ai Polonilor, *ibid.*, XII, p. 244, no. CCCLXI.—Ca mijlocitori între Ardeal și Moldova, *ibid.*, p. 1.079, no. MDLX. Cf. *Uricariul*, XVII, pp. 68—9.

⁶⁾ Hurmuzaki, XII, p. 1.175, no. MDCCIII.

⁷⁾ *Ibid.*, XV, pp. 253-4, n-le CCLXXIX—LXXX.

său Petru Șchiopul, nu eră dela Dunăre, ci tocmai din Cesarea¹⁾. Ca și în Moldova, tălmăcii făceau carieră, și unul din cei mai însemnați agenți diplomatici ai lui Mihaiu Viteazul a fost Petru Grigorovici Armeanul, «Armin Peter», dela care ni s'au păstrat scrisori și însemnări: el iscăliă în litere străbune²⁾. În sprijinirea lui Mihaiu, el se va fi gândit puțin și la țara lui, căci se svoniă în 1599, că pe urma înfrângerilor turcești dela Dunăre se mișcă Armenia Mare³⁾. Să amintim că în acest timp Sigismund al III-lea, regele Poloniei, trimete în Persia pe Armeanul Sever Muratovici, care trece prin țerile noastre, se îmbarcă la Mangalia pentru Trapezunt și se întoarce în 1602: el spusese Șahului și despre «Voevodul muntean», «mare și puternic dușman» al Sultanului, care «a bătut de mai multe ori Pași și beglerbegi», a silit pe vizirul Sinan «să fugă înaintea lui și să-și risipească oastea», a luat principelui ardelean țara și «i-a învins trupele», a gonit în sfârșit pe Domnul Moldovei și a găsit numai atunci unul mai tare decât dânsul, când Zamoyski s'a îndreptat împotriva ambiției lui⁴⁾. Peste vreo șapte ani mergea la Șah, pentru Impăratul, Iosif, fratele lui Petru Armeanul, și pentru a schimbă solia și a făgădui o debarcare de Persani în Dobrogea(!) veniă la Praga, la Impărat, un «arhiepiscop, fratele Patriarhului Armeniei, anume David»⁵⁾.

După ce Galițienii, Sașii, Chioții, Cretanii părăsiră rostul lor de medietori comerciali între Apus și Răsărit, Armenii îl păstrează, aducând vinul de Malvasia, piperul, șofranul, stofe scumpe (*peristromata*) și acele arome, a căror desfacere li-o atribuiă, deși nu eră exclusivă, încă dela 1580, Mancinelli⁶⁾. Țineau, ca la Roman în 1656, ca la Iași în 1816, hanurile, după datina din Impărăția otomană, dând drumeților provizii și călăuzi⁷⁾. În sfârșit, la un loc cu Jidovii, ei vindeau vinul în Iași la 1663⁸⁾. Armenii turci merg cu ambasadorul englez Paget ce se întoarce din Constan-

¹⁾ *Ibid.*, XI, tabla.

²⁾ *Ibid.*, vol. XII, locurile arătate la tabla numelor.

³⁾ *Ibid.*, p. 453, no. DCCX.

⁴⁾ *Studii și documente*, XI, pp. 125—7.

⁵⁾ *Ibid.*, IV, p. 147.

⁶⁾ Gorecki, în Papiu, *Tezaur*, III, p. 213. Pentru malvasie v. Abraham Galante, *Don Joseph, duc de Naxos*. Constantinopol 1913, p. 29, no. v.

⁷⁾ Paul de Alep, p. 133; *Doc. Callimachi*, I. București 1902, p. 524, no. 230.

⁸⁾ *Studii și documente*, VI, p. 543; VII, p. 103, no. 5. Asupra Armenilor din Iași, *Uricariul*, VI, p. 301; XXII, p. 362 și urm., 367 și urm.; XXIV, p. 444 și urm., pp. 446 și urm.

tinopol pe la noi în 1695 ¹⁾. Știrile despre Armenii din Suceava nu încetează în tot cursul veacului al XVII-lea ²⁾. Cei din Siretiu se pomenesc și în 1673, când subț un zapis iscălește și un Nicolae Minciună ³⁾, și el e poate acelaș cu «Nicolai Arman, feciorul lui Ivan Arman», care la 1713 eră fost namesnic. Și până la sfârșitul secolului, Armenii fac schimbul de produse între provinciile turcești, unde-și au atâția conaționali, și Polonia.

La 1669, în fruntea organizației bisericești a Armenilor din Moldova stătea episcopul din Suceava, Isaac ⁴⁾, hirotonisit de patriarhul din Eci-miazin, Iacob. Il judecau pe acest prelat, în vârstă de cincizeci de ani, ca «mare prieten al vinului». De el atârnavu bisericele din Suceava (două și mânăstirea), unde eră și o breaslă a Armenilor, ale cărei statute, din luna lui Ianuarie 1673, le dă ms. 673 al Academiei, Siretiu, Hotin, Iași (două), Botoșani, Roman, Galați ⁵⁾, unde veniau și Armeni catolici, mai târziu, și unde Bandini, pe vremea lui Vasile Lupu, pretinde că a găsit un episcop armenesc, Vasluiu, pomenită de Paul de Alep ⁶⁾, din Bender, Acher-man și Ismail,—cu vreo douăzeci de preoți în total ⁷⁾. Kleemann însemnă la 1768 două biserici și în Chilia ⁸⁾. Pe la 1693 erau în Suceava încă 3.000 de Armeni față de 20.000 de Români ⁹⁾. La 1669—70 găsim ca șoltuz al lor pe Chirilă și ca protopop pe Ivan ¹⁰⁾. La Târgu-Ocna Ar-

¹⁾ Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 304, no. 2.—Pentru secolul al XVIII-lea v. *Studii și documente*, I-II, p. 19.

²⁾ V. Hurmuzaki, XV, p. 1.180, no. MMCCVIII. Negustori de pește, *ibid.*, p. 1320, no. MMCCCXXV. Un Avan Baronce din Botoșani în legături cu Bistrița ardeleană, *ibid.*, pp. 1.512—3, no. MMDCCCXLVIII.—Negoț cu șindilă, *ibid.*, p. 1.342, no. MMCCCLVIII. Cf. și *ibid.*, p. 1.076, no. MMVIII.

³⁾ *Studii și documente*, V, p. 223, no. 51.

⁴⁾ V. și privilegiul de scutelnici, din 1677, al lui Antonie Ruset, *Studii și documente*, VI, p. 636. Predecesorul său Ioan Kessimowics eră în 1665 la Romă (*ibid.*, XX, p. 172—3).

⁵⁾ *Analele Academiei Române*, XVI, p. 203. Pasagiul se raportă la Galați, nu la Brăila.

⁶⁾ Paul de Alep, traducerea citată, de Emilia Cioran. București 1900, p. 7.

⁷⁾ *Studii și documente*, I—II, pp. 429—31, no. XXII. Pentru episcopul Ohanes, Kozak, l. c., p. 158.

⁸⁾ *Reisen von Wien bis Kilianova*. Leipzig 1773. V. și *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 257—8.

⁹⁾ *Ibid.*, p. 193; *Studii și documente*, VI, pp. 421—2 (1.616). Armeni din Bârlad, în Antonovici, *Documente bărlădene*, I. Bârlad 1911, pp. 231—2.

¹⁰⁾ *Studii și documente*, VII, p. 379, 14, no. 2; Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, pp. 139—40. Un diacon armenesc la 1675; *ibid.*, no. 3.

menii se înnădiră mai târziu, în legătură cu exploatarea salinelor, și de aici va fi venit și colonia puternică din Focșani ¹⁾, unul din cele mai nouă orașe ale Moldovei.

O însemnătate politică n'aveau mai mult decât frații lor cari ajung, pe vremea lui Richelieu, în Franța, pe vremea Mariei-Teresei, în Triest. E drept că întâlnim unele semne de nemulțumire în Armenia veche: Israel Ori cercetează cu plângeri pe Ludovic al XIV-lea, iar la 1722—5 răscoala lui Daüd-beg pune în mișcare pe Turci împotriva locurilor, dela Erivan la Hamadan, unde el își găsisse credincioșii ²⁾. Nici înflorirea stăpânirii lui Wakhtang al IV-lea, regent în numele lui Gheorghe al Georgiei, care face să se lucreze la Tiflis cărți bisericești în limba națională prin ostenelele Ardeleanului Mihaiu Iștvanovici, trimis de Brâncoveanu (1709—10) ³⁾, nu mișcă în vreo privință pe pașnicii negustori din Moldova și Polonia, ale căror tipărituri—lucru de mirare! — nu se făcură la noi, ci în Venetia și mai târziu și în Constantinopol, când nu se întrebuițau vechile manuscrite crâmlene cari s'au păstrat până și în zilele noastre. Campaniile rușești după moartea regelui Gheorghe și supunerea văduvei, o nouă Tamar în numele fiului ei, față de Turci, strânsesă, de altfel, în curând și acest focar de cultură înrudită ⁴⁾.

VI.

Dacă o mare parte din Armenii Moldovei trecură dela 1670 înainte în Ardeal, aceasta nu se datorește unor motive politice proprii, ci numai

¹⁾ Dar Bandini (p. 307) pomenește «Foxan rivulus» și chiar târgul Focșanilor (dela Focșa, întemeietorul). Cf. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 165; Paul de Alep, traducerea citată, p. 133.

²⁾ Tchobanian, *Chants populaires arméniens*. Paris 1903, Prefața.

³⁾ Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, pp. 483—4, 544 și urm. Se știe că Mihail adause, plin de dorul locului său de naștere, aceste versuri în caractere georgiene:

Precum cei străini doresc moșia să-și vază,
Când sunt într'altă țară, de nu pot să șază,
Și ca cei ce-s pre Mare, bătuți de furtună
Și roagă pre Dumnezeu de liniște bună,
Așa și tipografii de a cărții sfârșire
Laudă neîncetată dau și mulțumire.

Pe una din aceste cărți, Antim Ivireanul face o notiță în care numește pe Iberi, «Iveri»: el se zicea Ivirean și pentru creșterea în mănăstirea Ivirilor din Athos.

⁴⁾ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, p. 400 și urm.

împiedecării negoțului și suferințelor continue îndurate de negustori în timpul celor două războaie turco-polone (1672 și urm., 1683 și urm.), cari se desfășură pe pământul moldovenesc. Armenii pierdură mult și prin asediul, de către Gheorghe Ștefan cu ajutători săi munteni și ardeleni, al Sucevei, unde se adăpostise, cu averea domnească, soția lui Vasile Lupu, apărută de ginerele ei Timuș Hmilnițchi : un izvor contemporan spune că atunci, în 1653, Armenii fură uciși de asprul Cazac ¹⁾. Episcop era un Nina, care e pomenit într'o Evanghelie suceveană din 1649, trecută apoi în Ardeal ²⁾.

În 1670 plecase la Roma, unde Urban al VIII-lea făcuse încă din 1662 Colegiul armenesc unit, un tânăr Armean din Moldova—din Botoșani, căci i se zice *Bocsanensis*,— Axintie sau Oxindie Virzirescul, adică Vărzărescul. El stătut acolo paisprezece ani, cari fură prinși mai toți, în ce privește pe cei de acasă, de greutățile și suferințele războiului. Intorcându-se, el stărui pe lângă episcopul Mina, zis Cilifdar (sau Silihdar)-Oglu să treacă la Unire, ceea ce se și făcu de acesta la 1686, înfățișându-se înaintea lui Vartan Hunanian, care țineă Scaunul arhiepiscopal din Lemberg, unit încă dela 1652 cu Biserica romană. Mina nu trăi mult după aceasta, și arhiepiscopul dădu administrația episcopiei sucevene lui Oxindie însuș (13 Februarie 1687). Războiul ruinător urmă încă, și, astfel, înainte de anul 1690, când, după multe călătorii de o parte și de alta a munților ³⁾, acest administrator peste Armenii din *amândouă principatele* e numit vicariu episcopal pentru Ardeal, cu titlul de *in partibus* al unei dieceze din Irlanda, o mare parte dintre Armenii Moldovei emigrară în principatul lui Mihail Apaffy, care, nu trebuie să uităm, își închinase țara Impăratului german, protector chemat și hotărît al catolicismului. Atárnarea de Lemberg se mănține însă și mai departe, căci, înainte de 1691 încă, aici își făcea converșiunea, cu alți opt delegați, Iliăș de Suceava, zis Mândrul, protopop ⁴⁾.

Legăturile cu Moldova ale lui Oxindie și ale protopopului său, cari-și aleseseră ca întâiu loc de adăpost Gurghiul în Secuime, apoi Bistrița, nu încetaseră. De almini, emigranții duceau toate datinele lor din țara unde petrecuseră trei veacuri și mai bine, și astfel se explică redactarea acolo, în 1690, cu învoirea lui Virzirescul, «arhimandritul Hagi-Coh (=Cog)

¹⁾ Paul de Alep, *l. c.*, p. 70.

²⁾ Lukácsi, *l. c.*, p. 66.

³⁾ Două scrisori ale lui, din 1689, în Hurmuzaki, XV, pp. 1.418—9, 1.421—2.

⁴⁾ Nilles, *l. c.*, II, p. 921 și nota 2.

Varzares Mândrul», a statutului îndătinat pentru breasla tinerilor, a *juniilor*, care există, până dincolo de 1716, și în Botoșanii arhimandritului, pe lângă breslele dubălarilor, alămărilor și cismarilor, — cu o organizare pe care, cu practicele bisericesti, cu praznicele, cu obiceiurile de nuntă și înmormântare, cu petrecerile și alaiurile ei, subt vătafi și armași, o întâlnim și până astăzi la tineretul Șcheiului brașovean ¹⁾. Virzirescu fu și censorul tipăriturilor făcute de noul episcop unit românesc, Atanasie ²⁾. La 1750 încă, femeile din Gherla nu știau de loc ungurește ³⁾.

În cursul drumurilor sale prin pasurile Carpaților, apostolul Unirii armenesti fu prins de Turci, cari ținură închis, în curs de trei ani de zile, pe acest «hain» al lor. Scăpând din mâinile vechilor săi stăpâni, Oxindie merse la Viena, unde, pe la 4 Martie 1715, îl prinse moartea, poate de otravă: fu înmormântat la biserica Fraților Misericordiei din acest oraș ⁴⁾. Opera lui trebuia să fie urmată de Ștefan Ștefanovici Roșca ⁵⁾. E adevărat că peste câțiva ani Elisabetopole, Ibașfalău, și cetatea din nou clădită de Oxindie pentru dâșii a Gherlei—Armenopolis—ajungeau, ceea ce sunt și până astăzi, centrele armenismului ardelean, la cari se adăugau așezările tot așa de vechi, dar mai modeste, din Gurghiu, în lăgătură cu Ocna moldovenească, și din Csik-Szépviz, tot în Secuime, dar, îndată după moartea lui Oxindie, Unirea cu catolicismul adusese supunerea ierarhică față de episcopatul ardelean, care făcu să nu se mai numească un arhipăstor anume pentru Armenii imigrați ⁶⁾. Încă de pe la 1703, Guvernul imperial al Transilvaniei îi răsplătise de astfel, căci, în acest an, lângă Compania grecească găsim și «Compania Armenilor» ⁷⁾.

¹⁾ Cf. Gr. Goilav, *Statutele breslei tinerilor botoșăneni, ieșeni și romașcani*, în «Arhiva» din Iași, VII (1896), p. 632 și urm.; G. Pitiș, în «Revista Nouă» an II, p. 278, 299 și urm. Vom căuta să dăm cândva și lista celor mai însemnate din tipărituri și a tuturor manuscriptelor cari, după mărturia d-lui Goilav, se păstrează în «Arhivele epitropiei bisericilor armenice din Botoșani».

²⁾ Nilles, *l. c.*, I, p. 263. Cf. *ibid.*, p. 421.

³⁾ *Ibid.*, p. 932, no. II.

⁴⁾ Toate aceste știri, din Lukácsi, *l. c.*, pp. 65—72.

⁵⁾ *Ibid.*, pp. 72, 79, 113.

⁶⁾ Pentru tineri armeni din Ardeal la Propaganda, Nilles, *l. c.*, II, pp. 919, 924 și urm. Cu vremea ei dădură un superior Mechitariștilor din Viena, ca și celor dela San-Lazzaro din Veneția; *ibid.*, p. 933.

⁷⁾ *Studii și documente*, XII, p. 11.—*Ibid.*, p. 45: «jupănul Cristea cel bătrân, Armeanul dela Gherla», în 1747.—Armeni în Sibiu la 1779, *ibid.*, p. 101, no. CXC.—Armeni scriind românește cu litere latine la 1804, *ibid.*, p. 151, n-le CCCVIII—IX.— Cf. și *ibid.*, VIII, p. 85, no. 29.

În acest timp, Armenii din depărtata patrie asiatică nu-și uitau frații despărțiți, pe cari-i amenința tot mai mult pierderea confesiunii în care se cuprindea mai mult o conștiință națională incapabilă de a se manifesta altfel. În 1721 apare în Ardeal un episcop de Sivas, Ionă ¹⁾. Puțin înainte de coborîrea ca propagandist a unitului ardelean Ioan Jakobffy în «Valahia turcească ²⁾», episcopul din «Ararat» Ignatie se așează în Moldova, unde e recunoscut, la 1745, de Ioan Vodă Mavrocordat, care-i apără dreptul la braniște ³⁾. El refăcù biserica și, sprijinit pe acte aduse din Gherla, îi restituì proprietățile. La 1765, comunitatea — fără episcop menționat — recăpătă «și pământul Zamcăi și pădurea de acolo și până la râul de subt Zamca» ⁴⁾. Pe atunci biserica armenească din Ulița Boierilor, care începea la poarta bisericii Treimii ⁵⁾, își mai avea credincioși în număr mare.

VII.

Poate să fi fost acesta și ultimul episcop. Răpirea Bucovinei de Austria aduse prigoniri din partea Guvernului lui Iosif al II-lea, care aici lucră în sensul strict catolic ⁶⁾. La 1782 totuș, după cererea Armenilor suceveni, se făcea o constatare nouă a drepturilor de stăpânire ⁷⁾. Noul Guvern făcuse și un baron din ei, pe Capri, care avea mari legături de afaceri cu negustorii cosângenii, de vite și cai, din Polonia ⁸⁾. Unii Armeni din Moldova se folosiră de războiul din 1788—91 pentru a se face sudiți fără a părăsi țara ⁹⁾.

Mai bine se ținea comunitatea botoșeneană ¹⁰⁾, în legătură și cu acei Armeni din Polonia, cari, în veacul al XVIII-lea — un Baroncea, un Cazacli, un Nikolowicz, de pildă — atrag la el, în puterea privilegiului domnesc

¹⁾ Lukácsi, *l. c.*, p. 79.

²⁾ *Ibid.*, p. 104. Sol în Crimea, *ibid.*, p. 105.

³⁾ *Studii și documente*, VI, p. 636.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 637. Cf. *Documentele Callimachi*, I, pp. 578—9, no. 18 ; p. 583, no. 25 ; p. 584, no. 29 ; p. 586, no. 33 ; II, pp. 87—8, no. 94 ; p. 200, no. 132.

⁵⁾ *Ibid.*, I, p. 585, no. 30.

⁶⁾ Lukácsi, *l. c.*, pp. 129, 131 și urm.

⁷⁾ *Studii și documente*, VI, pp. 636—8.

⁸⁾ *Documente Callimachi*, I, p. 117, no. LXVII ; pp. 228—9, no. CLXXVI.

⁹⁾ *Ibid.*, pp. 127—9, no. LXXX.—Cf. *Uricariul*, II, p. 148 și urm.

¹⁰⁾ Membri ai ei și în 1609 ; *Studii și documente*, V, p. 214, no. 20 ; în 1670, Hasdeu, *Arhiva istorică*, I², p. 21, no. 290.

din 15 Noemvrie 1760 ¹⁾, tot negoțul de vite, cumpărându-le slabe, îngrășându-le în pășuni moldovenești arendate, pentru a le vinde cu preț mult mai mare peste graniță și a aduce în schimb poștav și alte mărfuri germane ²⁾. Biserica, mai veche, a Sfintei Marii, din vremea Rareșizilor, căpătă, la 1782, un pridvor; ea fu refăcută, «lăsându-se totuș zidurile vechi», dar alipindu-se, după obiceiul cel nou al arhitecturii noastre, clopotnița, la 1826 numai. Dar dela Septemvrie 1782 îi stătea alături biserica Sfintei Treimi clădită cu banii lui Hagi-Anton, fiul lui Oxendie Leon ³⁾, acelaș care făcuse și pridvorul de dincolo și care lăsă în «țerișoara Buhdan» un fiu, Iacov, mort în 1775 ⁴⁾: Neamul Lebădă stătea în fruntea celorlalte în acest veac, cu frații Hulubeiu și Hariton în vremea lui Dimătrie Cantemir. Prăvăliile lor sunt adeseori pomenite ⁵⁾. Cu vremea se adaug emigranți a căror sosire arată prosperitatea orașului: ei vin din Ruscium ⁶⁾, din Roman, din Neamț, dar și din Ismail, ba chiar—cu nume adevărat orientale: Măgărdum, Khatuna, Aghabebian,—«din părțile Răsăritului», din «Ținutul Păstunicului ⁷⁾». Negustorii armeni formează, până la privilegiul de autonomie parțială a Botoșanilor din 1819 și după aceasta, unul din grupurile naționale ale negustorimii botușănene ⁸⁾. În luptă cu unele din breslele moldovenești—cu cari nu se puteau confundă, nici prin căsătorie ⁹⁾,—cum e a blănarilor, ei păstrează dreptul îndatinat de a vinde bogasieria, împreună cu «oareșcare gujulii din partea blănăriei, cum și straie gata

¹⁾ *Studii și documente*, VI, pp. 271—2, no. 486; p. 349, no. 1.022; p. 430, no. 1.641; pp. 438—439; *Uricariul*, II, p. 148 și urm. V. și *Documentele Callimachi*, I, p. 417, no. iv.

²⁾ Hurmuzaki, XV, p. 1.143, no. MMCCXV și aiurea; Prefața la vol. X; *Studii și documente*, I—II, tabla. Cf., pentru taxa ce plătia la 1737 («3 potronici starostiei și căpitaniei», cornărit 1 leu, 1 potronic vechiu de bou, vama 1 leu, cunița 40 de bani de cap, afară de veniturile unor dregători; luau la Botoșani 200 de stoguri de fân domnesc, cu 2 lei stogul), *Studii și documente*, VI, p. 436, no. 1.641.

³⁾ Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I. București 1905, pp. 228—9.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 232, no. 520.

⁵⁾ *Studii și documente*, V, VI, pp. 362—3, no. 1.130; VII, documente botușănene; p. 122, no. 2; Hagi-Lebădă și Toader sin lui Lebădă, la 1737. Erau pitari, băcani, cismari, etc. Un Hariton Șahân e mumbașir la un Pașă, 1760; *ibid.*, p. 124, no. 11.

⁶⁾ *Inscripții*, I, pp. 229—30, no. 507; p. 232, no. 521; n-le 522—3; p. 234, no. 530.

⁷⁾ *Ibid.*, p. 230, no. 509; p. 231, no. 514; p. 232, no. 519; pp. 232—3.

⁸⁾ *Studii și documente*, V, p. 669 și urm. V. și Iorga, *Documentele Callimachi, passim*.

⁹⁾ Hagi-Lelan din Botoșani e adus la Domnie prin 1740, pentru că a luat «Moldovancă creștină»; *Studii și documente*, VI, p. 213, no. 45.—Un altul primește «pravoslavie leage» pentru a se însură cu o pământeancă; *ibid.*, p. 446, no. 1.687.—Fata unui Armean se zice «Botezata» și e călugăriță; *Documente Callimachi*, II, p. 31, no. 69.—Un Armean botezat, Sandul, *Studii și documente*, VI, p. 446, no. 1.687.

blănite, adecă malotele, cațaveici», părăsind doar, prin contractul dela 1797, *gujuliile* ¹⁾. Ei biruiră chiar pe Moldoveni, cari se plâneau de aceasta în epoca Unirii, puind pe Armeni alături de Jidani, ca «nații străine» ²⁾. Unii din ei luau în arendă moșii întinse, alții, ca Măgărdici Buiucliu din 1822, mergeau până la bălciul din Lipsca ³⁾. Odată Bandini pomenia între școlile din Iași și cea armenescă; la Botoșani găsim în 1844 «școala învățaturii a nației armenesti», care avea cinci dugheni în Târgul Vechiu, lângă hanul mănăstirii Vorona ⁴⁾.

Armenii din Roman, cari aveau biserica lor lângă «Biserica Albă», presupusă ctitorie a lui Ștefan cel Mare, și ridicaseră dintre ei bogătași cu «case mari», ca Vasile Misir, «cel mai fruntaș dintre Armeni», și Uscatul, dintre cari cei dintâi, doi frați, în 1791 ajutară pe Austriaci cu vite și-i găzduiră în aceste case ale lor, se luptau la 1726 și la 1753 cu episcopia pentru a nu da «de-a zecea» ca orășenii ceilalți ⁵⁾. La 1760, 1799, 1803, 1814 și 1827, ei căpătau dela Domnii moldoveni privilegiul lor special, ca breaslă națională, prin care se lămurește *întreg rostul lor economic în acest oraș*: li se fixă ca bir unic suma de 2.200 de lei pe an, plus răsura de 15 parale pentru fiecare leu. Ajutorința de iarnă va fi 15 lei de bogasierie, 10 de brașovenie, 10 de căvăfărie, 8 de băcănie ca și de rachierie și de mumgerie, iar cafenelele răspund numai haraciul lui Cafegi-Bașa. Cârциumele dau la ajutorință 3 lei de bute, 60 de parale de poloboc. «Desăgarii» lor vor fi liberi de a cutreieră satele, iarmaroacele, târgurile. Armenii vor putea să ție la căștele lor, la «bucatele (vitele) căștelor», «păstori» ruși, «mazuri». Nu li se vor cere cai de menzil, zahereă și salahori. Pentru «cheltuelile târgului» vor putea fi impuși cu 60 de bani de casă. Ciubotarii ce lucrează acasă nu vor plăti nimic. Desetina de stupi și porci va fi numai de 4 parale. Colacul pentru «boii ce se rup cărduri de prin cirezi și fug, cum și cai, iepi din herghelie» vor da colac 2 lei de cărd, iar pen-

¹⁾ *Analele Academiei Române*, XXXIV, p. 11. Aceleași măsuri se luaseră și la Iași (*ibid.*, p. 32).

²⁾ *Ibid.*, p. 33. Cf. și *Studii și documente*. VI, pp. 340—1, no. 937.—Un fabricant de strune (1741), *ibid.*, VI, 448, no. 1.695.

³⁾ *Ibid.*, VII, p. 91, no. 85.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 150, no. 121.

⁵⁾ Melhisedec, *Chronica Romanului*, II, pp. 19, 41, 44 și urm, 99 și urm. (proces din 1777 cu Biserica Albă); Iorga, *Cevă despre ocupația austriacă în anii 1789—91*, în *Anale*, XXXIII, pp. 262—3, no. GGIV; *Studii și documente*, VII, p. 345, nota 3; Ghibănescu, în «Arhiva» din Iași, XX, p. 385 și urm.

tru vite răslețe unul. Se va putea tăia carne de oaie sau capră *numai* pentru stăpâni. «Protimisirea» provizorie se îngăduie pentru «moșiile ce le țin cu anul pentru pășunile bucatelor și pentru fânul ce fac spre hrana bucatelor lor» ¹⁾).

Acelaș regim aproape se aplică Armenilor din Bacău, Neamț și Târgu-Frumos. Cei din Iași păstrau până la 1750 o mahală a lor anume, Armenimea, de unde plecau negustori cari făceau comerț cu Ardealul, întrebuintând pentru aceasta și «feciori ungureani» ²⁾. Cei din Chișinău căpătau tot atunci privilegiul de desetină (la zece «bucate» un leu), ca și «negustorii români din Iași și Armenii din Iași» ³⁾, de pe la alte târguri, și cu acest prilej Constantin Vodă Mavrocordat recunoaște că «*toate târgurile, cu alișverișurile lor se deschid*» ⁴⁾).

* * *

În această formulă se cuprinde, de fapt, tot rostul Armenilor la noi, în timpul cât au trăit ca națiune religioasă și fiscală după datina Turcilor. Rolul pe care ei l-au jucat după aceasta, dând țerii poeți (Pruncul; se asigură că și Asachi), juriști, profesori și oameni politici (din familiile Buiucliu, Missir, Goilav), se desfășură numai după ce hotarele vechiului armenism cad. Această dezvoltare repede în domeniul culturii și vieții publice arată că în granițele vechi stătea răul: ele au fost garanții pentru păstrarea națiunii, dar tot ele au împiedecat-o de a însemna mai mult în viața omenirii.

Incheiu cu o dorință, care mi se pare foarte îndreptățită. Din darul mărinimos al unui Armean s'a fundat în Moscova Institutul Lazarev. Lăsându-ne toată averea sa de un milion, răposatul Grigore Buiucliu s'a gândit — și a spus-o expres în testament — ca din venituri să se creeze burse pentru studiul limbilor orientale. De acest studiu avem azi cea mai mare nevoie. E în adevăr o rușine pentru noi, cari ne aflăm la hotarul

¹⁾ *Studii și documente*, VI, pp. 341, no. 941; pp. 564—5. Cf. cu privilegiul Polonilor din 1739, *ibid.*, pp. 438—9, no. 1.652.—La 1742 negustorii din Roman erau «Moldoviani și Armeani» (*ibid.*, p. 214, no. 61). Negustori ambulanți din Botoșani și Roman la târgul Sucevei, *Documente Callimachi*, I, pp. 446—7.

²⁾ *Studii și documente*, VI, p. 329. no. 836.

³⁾ Pentru Armenii din Iași, v. *Documentele Callimachi*, I, pp. 517—8, no. CCXV; p. 546, no. CCLXVII; II, p. 81; *Studii și documente*, VII, pp. 86—87, no. 44.

⁴⁾ *Ibid.* VI, pp. 366—7, no. 1.163. Pentru alți Armeni basarabeni, *ibid.*, XXI, pp. 111, 116—9; *Documentele Callimachi*, II, p. 82 (din Căușani).

civilizațiilor asiatice și cari am stat veacuri întregi în legătură cu Osmanlâii, de origine, de limbă, în parte și de instituții orientale, pentru noi cari am avut așa de mult a face cu Tătarii, cari am găzduit dela întemeierea Principatelor pe Armeni, că n'avem nici o catedră în învățământul superior pentru studii orientale, că orientaliștii ne lipsesc în așa grad, încât trebuie să recurgem pentru traduceri de acte turcești la interpreți evrei de Ministere, iar pentru traduceri din armenește la persoanele, fără cultură științifică, pe cari întâmplarea le face să cunoască limba părinților lor. E o pagubă reală că nu putem întrebuiți o sumă de izvoare scrise în aceste limbi,—între altele Cronica Armenilor din Cămenița, că nu putem publică materialul turcesc aflător chiar în biblioteca noastră. În Rusia ca și în Ungaria, această lipsă nu se mai simte de mult, și știința a folosit atâtea din înlăturarea ei.

În cel mai scurt timp va trebui să căutăm a recâștiga și aici terenul pierdut. Urmând intențiilor lui Buiucliu și întrebuițând fondul lăsat de el numai pentru studii privitoare la Orientul bizantin, musulman, armean și pentru stipendii menite a ne formă specialiștii absolut necesari astăzi, vom fi dat Statului exemplul altora și-i vom fi ușurat sarcina.

CATALOGUL
BIBLIOTECII ARMENEȘTI GR. M. BUIUCLIU

A. Cărți în limbi europene.

- Abdullah** (*R. P. Séraphin*) et **Frédéric Macler**, Etudes sur la miniature arménienne (Extr. din *Revue des études ethnographiques et sociologiques*, 1909). Paris 1909.— In-8°, pp. 46.
- Academia de Științe din St. Petersburg**, Издація Императорской Академіи Наукъ, вышедшія въ свѣтъ въ новѣйшее время—1882.— 2 br. in-8°, pp. 8+15.
- Académie Impériale des sciences**. Catalogue des livres publiés. I. Publications en langue russe. (Text rusec). St. Pétersbourg 1876. — In-8°, pp. 55.
- II. Publications en langues étrangères. St. Pétersbourg 1877. — In-8°, pp. 105.
- Açogh'ig de Daron** (*Etienne*), Histoire universelle. Traduite de l'arménien et annotée par E. Dulaurier. Première partie. Paris 1883.— In-8°, pp. 204.
- Adjarian** (*H.*), Classification des dialectes arméniens (*Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes*. Sciences historiques et philologiques. 173-e fascicule). Paris 1909.— In-8°, pp. 88 cu 1 hartă.
- Adossidés** (*A.*), Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie. Paris 1910.— In-8°, pp. 142.
- Adunarea ad-hoc a Moldovei**. Buletinul ședințelor însoțit de Procesele verbale ale Comitetului proprietarilor mari. Iași 1858. — In-folio, No. 1—24.
- Aghassi**, Zeïtoun depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895.... Traduit d'Archag Tchobanian. Préface par Victor Bérard. Paris 1897.— In-8°, pp. 318.
- Aivasovski**, Album (Text armenesc și rusec și o colecție de reproduceri fotografice în carton). — Pp. 66+6 foi cu gravuri+pp. 29 note muzicale+11 fotografii.

- Aknouni (E.)**, Les plaies du Caucase avec préface de Francis de Pressensé et introduction de Pierre Quillard. Genève 1905.—In-8°, pp. XII+356.
- Album**. Colectië de reproduceri fotografice de arheologie, artă, vederi, etc.—In carton.—In-folio, foi 43.
- Alishan (Leo M. DD.)**, Armenian popular songs translated in to English. Venice, St. Lazarus 1852.—In-8°, pp. 85.
- Le Haygh, sa période et sa fête. Paris 1860.—In-8°, pp. 35.
- Léon le Magnifique, premier roi de l'Arménocilie. Traduit par le P. Georges Bayan. Venise, St. Lazare 1888.—In-8°, pp. XII+394.
- Physiographie de l'Arménie. Venise 1870.—In-16°, pp. 75.
- S. Théodore le Salahonien, Martyr Arménien. 1872.—In-16°, pp. 45.
- Tableau succinct de l'histoire et de la littérature de l'Arménie. Venise.—2 br. in-8°, pp. 16.
- Antioche (Assises d')**, Reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable, leur ancien traducteur arménien, par la Société Meckhithariste de Saint-Lazare. Venise 1876.—In-4°, pp. XXIII+93.
- Anville (d')**, L'Euphrate et le Tigre. Paris 1779.—In-4°, pp. 148+XII.
- Armena**. Considérations (Etudes sociales). Florence 1900.—In-8°, pp. 386.
- Armenia**. Örményestély Erzsébetvároson. Kolozsvár 1912.—In-8°, pp. 32.
- Armenian popular songs**. Translated in to English. Venice 1867.—In-8°, pp. 83.
- Arménie (Les massacres d')**. Témoignages des victimes. Préface de G. Clémenceau. Paris 1896.—In-8°, pp. 264.
- Aperçu général sur les provinces nouvellement conquises par les Russes et appelées par eux-mêmes «Territoire d'Arménie». Venise 1828.—In-8°, pp. 15. Cu 1 hartă.
- *et la Macédoine*. Manifestations franco-anglo-italiennes. Préface de Victor Bérard. Introduction de Pierre Quillard. Rapport de Francis de Pressensé. Paris 1904.—In-8°, pp. 319.
- Arménienne (Eglise)**. Hymnes—mises en notes européennes. Venise 1876.—In-4°, pp. 28.
- (*Question*). Emilio Castelar. Paris 1887.—In-8°, pp. 48.
- Armeno-Veneto (L)**. Compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani. Primo periodo, secoli XIII-XIV. Parte I-II. Venezia 1893.—In-8°, pp. VIII+84; VI+224.

- Asgian** (*Monseigneur J. B.*), Kosrovitouhte. La vierge de l'Ararat ou l'Eglise naissante de l'Arménie. Constantinople 1909. — In-8°, pp. III+330.
- Aslan** (*Kévorik*), Etudes historiques sur le peuple arménien. Paris 1909.— In-8°, pp. XXV+339.
- Assatouroff** (*Paul T.*), Portraits des personnes éminentes de la nation arménienne. Tiflis 1891.—In-4°, foi 32.
- Aucher** (*Le P. Pascal*), Dictionnaire français-arménien-turc. Venise 1840.— In-8°, pp. 739.
- Azarian** (*Aristace e Stefano*), Nuovo dizionario ellenico-italiano-armeno-turco. Vienna 1848.—In-8°, pp. 914.
- Baltazar** (*Al.*), O carte asupra artei în Caucazia (*Viața Românească*, 1909, No. 7, Iulie). Iași—In-8°, pp. 8.
- Baridon** (*R.*), Arménie. Coup d'oeil général et explicatif sur son histoire et les derniers évènements. Lausanne 1896.—In-8°, pp. 16.
- Barthélemy Saint-Hilaire** (*J.*), Mahomet et le Coran. Précédé d'une introduction sur les devoirs mutuels de la philosophie et de la religion. Paris 1865.—In-8°, pp. CXIII+348.
- Basmadjian** (*K. I.*), Jacques II, Roi d'Aragon et Oschin, Roi de la Petite Arménie (1319—1320).—In-8°, pp. 6.
- Procès verbal de Monsieur Dargenson contenant enquest sur la vie et la mort de Monsieur Auedik, Patriarche des Arméniens de Constantinople, précédé d'une notice sur Avédik (Extrait du *Banosâr*). Paris 1906.—In-8°, pp. 17.
- Beggrov** (*A.*), Каталогъ изданіямя... (Существуетъ съ 1818 года). С.-Петербургъ 1812.—1 br. in-4°, pp. 16.
- Belletête**, Contes turcs en langue turque, extraits du roman intitulé „Les Quarante Visirs“. Paris 1812.—In-4°, pp. 48+258. Text turcesc.
- Bérard** (*Victor*), La politique du Sultan. Paris 1897.—In-8°, pp. XIX+361.
- La politique du Sultan. [*La Revue de Paris*, No. 24 (3° année), 1, 2 (4° année)]. Paris 1906—7.—In 8°, p. 108.
- Bertrand** (*Émile*), Nubar Pacha. Notes et impressions. Le Caire 1904.— In-8°, pp. 48.
- Bézirdjian** (*Sopon*), L'Albert. Album des Beaux-Arts. Marseille 1900.—In-folio, foi XII (Text francez și englez).
- Bianchini** (*Pietro*), Les chants liturgiques de l'église arménienne, traduits en notes musicales européennes. Venise 1877.—In-8°, pp. XIII+226.

- Biblioteca Institutului de limbi orientale din Moscva**, Каталогъ книгъ и рукописей Библиотекъ Лазаревскаго Института восточныхъ языковъ. Москва 1888.—1 vol. in-4°, pp. VIII + 236.
- Binder (Henry)**, Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse. Paris 1887.—In-4°, pp. 453.
- Bischoff (Dr. Ferdinand)**, Das alte Recht der Armenier in Lemberg (*Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften. Philos.-Hist. Classe.* XI. Band. II. Heft. Jahrgang 1862. Juli).—In-8°, pp. 25.
- Bonvalot (Gabriel)**, Du Caucase aux Indes à travers le Pamir. Ouvrage orné de 250 dessins et croquis par Albert Pépin. Paris 1889.—In-4°, pp. XII + 458. Cu 1 hartă.
- Bopp (François)**, Grammaire comparée des langues indo-européennes. I—V. Traduite par M. Bréal. Paris 1878—1886.—In-8°, pp. LVIII + 458; XXXVIII + 429; LXXXIV + 482; XXXII + 427; 229.
- Boré (Eugène)**, Arménie (*L'Univers* ou Histoire et description de tous les peuples, etc.).—In-8°, pp. 140.
- Brandes (Georges)**, L'Arménie et l'Europe. Genève 1903.—In-8°, pp. 24.
- Brézol (Georges)**, Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909.—In-8°, pp. 400. Cu 1 hartă.
- Brosset (M.)**, Catalogue de la Bibliothèque d'Edchmiadzin (Text francz-rusesc). St.-Pétersbourg 1840.—In-8°, pp. 121.
- Collection d'historiens arméniens. I-II. St.-Pétersbourg 1874—76.—In-8°, pp. IV + 696; XXXII + 618.
- Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux X-e et XI-e s. Histoire et description. I-re partie + Atlas général. St.-Pétersbourg 1860—61.—In-4°, pp. 176 + 45 st. in-fol.
- Variétés arméniennes. Activité littéraire de Géorgiens et des Arméniens (*Mélanges Asiatiques*, tirés du *Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg*. V. 8 (20) Juin, 20 Novembre (1 Décembre 1863).—In-8, pp. 18 + 15.
- Bryce (James)**, Transcaucasia and Ararat: Being notes of a vacation in the autumn of 1876. London 1878.—In-8°, pp. X + 420.
- Buiucliu (Teodor)**, Din operele pictorului. Album in-folio, foi 17.
- Byron (Lord)**, Armenian exercises and poetry (Text englez și armenesc). Venice 1886.—In-8°, pp. 167.

- Byzance** (*Neander de [Norayr]*), Dictionnaire français-arménien d'après les dictionnaires d'E. Littré et de l'Académie Française. Constantinople 1884.—In-4°, pp. 1.298.
- Calfa** (*A.*), Calligraphie arménienne. 1853.—In-8° oblong, foi 22.
- Canano** (*E. și P. Missir*), Rezumat de concluziuni pentru Eforia Comunității armene din Botoșani cu frații Sava și Ioan Bolfos.—In-folio, pp. 14.
- Carlier** (*M-me Emilie*), Au milieu des massacres. Journal de la femme d'un Consul de France en Arménie. Paris.—In-8°, pp. 156.
- Carrière** (*A.*), Inscriptions d'un reliquaire arménien de la collection Basilewski. Publiées et traduites. Paris 1883.—In-8° mare, pp. 47. Cu 2 stampe.
- Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne, d'après Agatange et Moïse de Khoren. Paris 1899.—In-8° mare, pp. 29, cu o schiță de hartă.
- Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales. Paris 1891.—In-8°, pp. 46.
- *et S. Berger*, La correspondance apocryphe de Saint Paul et des Corinthiens. Ancienne version latine et traduction du texte arménien. Paris 1891.—In-8°, pp. 23.
- Caucase illustré** (*Le*). An. I, 10, 12; II, 1, 11; III, 1. Tiflis 1890—92.—In-4° (5 numere de revistă, legate într'un volum).
- Chalatianz** (*Grikor*), Märchen und Sagen (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany, IV). Leipzig.—In-8°, pp. XXXVII +147.
- Chamich** (*Father Michael*), History of Armenia... Translated from the original armenian by Johannes Avdal, Esq. Vol. I-II. Calcutta 1827.—In-8°, pp. XI+444; XIV+563, cu 1 hartă.
- Chantre** (*Madame B.*), A travers l'Arménie russe. Paris 1893.—In-4°, pp. 568.
- Chantre** (*Ernest*), Rapport sur une mission scientifique dans l'Asie Occidentale et spécialement dans les régions de l'Ararat et du Caucase. Paris 1883.—In-8°, pp. 69. Cu 14 tabele.
- Charmetant** (*Le Père Fæ.*), L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne. Appel aux Chefs d'Etat. Paris.—In-8°, pp. 32.
- Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie, dressé après enquêtes par les six Ambassades de Constantinople, etc. Paris.—In-8°, pp. 96.
- Chirvanzadê**, La Possédée. Traduit de l'arménien par Archag Tchoba-

- nian. Préface de Fréd. Macler. (*Petite Bibliothèque Arménienne*). Paris 1910.—In-8°, pp. XIII+188.
- Choisy** (*Auguste*), Histoire de l'Architecture. I-II.—In-8°, pp. 642 ; 800.
- Cholet** (*Le C-te de*), Arménie, Kurdistan et Mésopotamie. (Voyage en Turquie d'Asie). Paris 1892.—In-8°, pp. 394. Cu 1 hartă.
- Cialhuşian** (*Gr.*), Армянская въ лицѣ Рафаила Патканьяна. Литературный эскизъ. Ростовъ на-Дону 1886.—In-8°, pp. 58.
- Claretie** (*Léo*), Marie Petit. Roman d'aventures (1705). Paris. — In-8°, pp. 318.
- Colombe du Massis** (*La*), Messenger de l'Arménie, publiée sous les auspices de M. Édouard Raphael Gharamian. (In l. franceză și armenească). 1855—58 ; 1861—65. 9 vol., in-4°, pp. 332 ; 288 : 288 ; 286 ; 288 ; 288 ; 284 ; 384 ; 192.
- Creach** (*James*), Armenians, Koords and Turks. I-II. London 1880.—In-8°, pp. XVI+304 ; 303.
- Dadian** (*Boghos*), Note présentée à Sa Grandeur Mgr. L'Archevêque de Paris Sibour.—In-8°, pp. 25.
- Dadian** (*Le Prince Mek. B.*), La société arménienne contemporaine. Les Arméniens de l'Empire ottoman. (*Revue des deux Mondes*, 15 Juin 1867). Paris.—In-8°, pp. 51.
- Dan** (*Dimitrie*), Obiceiuri și credințe armene la naștere, nuntă și înmormântare. Cernăuți 1904.—In-8, pp. 20.
- Dashian** (*P. Iacobus Dr.*), Catalog der Armenischen Handschriften in der k. k. Hofbibliothek zu Wien. Wien 1891.—In-folio, pp. IV+49.
- Catalog der Armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. Wien 1895.—In-4°, pp. XVII+1.163.
- Demidoff** (*Anatole de*), Travels in Southern Russia and the Crimea ; Through Hungary, Vallachia, Moldavia, during the year 1837. I-II. London 1853.—In-8°, pp. XVI+370 cu 1 hartă ; 335 cu 1 hartă.
- Diehl** (*Charles*), Manuel d'art byzantin. Paris 1910.—In-8°, pp. XI+837.
- Dolens** (*Noël*) et **A. Khatch**, Histoire des anciens Arméniens. Genève 1907.—In-8°, pp. 226.
- Dorys** (*Georges*), Abdul-Hamid intime. Préface de Pierre Quillard. Paris 1901.—In-8°, pp. XII+274.
- Driault** (*Edouard*), La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. (*Bibliothèque d'histoire contemporaine*). Paris 1898. — In-8°, pp. XV+407.

- Dulaurier** (*Edouard*), Catalogue des livres orientaux formant la Bibliothèque ... Paris 1855.—In-8°, pp. 54.
- Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique.—Chronologie technique. Paris 1859. In-4°, pp. XX+427.
- English poets**—Beauties... (Text englez și armenesc). Venice 1852.— In-8°, pp. XV+233.
- Ernouf** (*Le Baron*), Le Caucase, la Perse et la Turquie d'Asie, d'après la relation de M. le Baron de Thielmann. Paris 1880.—In-8°, pp. 365. Cu 1 hartă.
- Evangeliu** (*Das*)—in verschiedenen Sprachen. London 1872.—In-8°, pp. 30.
- Finot** (*Jean*), Un peuple de martyrs (La question arménienne). (*Revue des Revues*, No. 17, 1 Sept. 1895). Paris.—In-8°, pp. 4.
- Fleischmann** (*Hector*), Roustam, Mameluck de Napoléon. Paris.— In-8°, pp. XXI+384.
- Florival** (*Le Vaillant de*), Histoire d'Arménie. Littérature arménienne (Mekhitaristes de Saint-Lazare).—Venise 1841.—In-8°, pp. 120.
- Fonton** (*Félix*), La Russie dans l'Asie-Mineure ou campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829; et tableau du Caucase envisagé sous le point de vue géographique, historique et politique. Paris 1840.— In-8°, pp. VI+568.
- Frédé** (*Pierre*), Voyage en Arménie et en Perse. Paris 1885.—In-8°, pp. 167.
- Gantzac** (*Kirakos de*), XIII-e S., Histoire d'Arménie. *Ourha* (*Oukhtanès d'*), X-e S., Histoire en trois parties. Traduits par M. Brosset. St.-Pétersbourg 1870.—In-4°, pp. LXII+351.
- Gladstone** (*W. E.*), Verbatim report of the Rt. Hon. Great Speech on the Armenian atrocities. Delivered at Liverpool Sept. 24 th. 1896. London.— In-8°, pp. 15.
- Gobineau** (*Le C-te A.*), Trois ans en Asie (de 1855 à 1858). Paris 1859.— In-8°, pp. 526.
- Goilav** (*Gr.*), Statutele breslelor tinerilor botoșeneni, ieșeni și romașcani. (*Arhiva*, Organul Societății științifice și literare. No. 11 și 12, 1896). Iași.— In-8°, pp. 10.
- Grand-Carteret** (*John*), Une Turquie nouvelle pour les Turcs. La Turquie en images. Paris.—In-8°, pp. XIV+XIII+184.
- Grigorie** (*Mitropolit a toată Ungrovlahia*), Dovedire împotriva eresului Armenilor. Acum tipărită în zilele Preainălțatului și Prealuminatului nostru Domn Grigorie Dimitrie Ghica Vv. Cu blagoslovenia Preaosfințitului . . . de carele și s'au adunat și s'au tălmăcit spre folosul neamului nostru. București 1824.—In-8°, pp. 155.

- Gulbenkian** (*Calouste S.*), La Transcaucasie et la Péninsule d'Apchéron. Souvenirs de voyage. Paris 1891.—In-8°, XXXI+336. Cu 1 hartă.
- Halatiant** (*G. A.*), Общій очеркъ армянскихъ сказокъ. Москва 1885. — In-8°, pp. 32.
- 1836 — 1886. Празднованіе пятидесятилѣтняго юбилея учено педагогической дѣятельности Н. О. Эмина. Москва 1887.—In-8°, pp. 92.
- Handrey et Lorys**, Les Sultanades. Précédées d'une lettre de M. Octave Mirbeau. Paris 1903.—In-8°, pp. 119.
- Hanusz** (*J.*), Sur la langue des Arméniens Polonais. I. Mots recueillis à Kutu au bord du Czeremosz. Cracovie 1886.—In-8°, pp. 132.
- Huschardzan**, Festschrift aus Anlass des 100-jährigen Bestandes der Mechitaristen-Kongregation in Wien (1811—1911) und des 25. Jahrganges der philologischen Monatsschrift «Handes Amsorya». Wien 1911.—In-4°, pp. VIII+435.
- Iacob-Cerkez** (*St.*), Armenia sau istoria politică, religioasă, literară, geografică, descrierea moravurilor, etc. Iași 1880.—In-8°, pp. 180.
- Issaverdens** (*P. Jacques Dr.*), Histoire de l'Arménie. I-II. Venise, St. Lazare 1887-88.—In-8°, pp. 393; 493.
- Histoire illustrée de l'Arménie. Venise 1888. — In-folio, pp. 255, cu 63 stampe intercalate.
- L'île Saint Lazare et le Couvent arménien. Venise 1879. — In-8°, pp. 30. Cu 20 fotografii intercalate.
- Rites et cérémonies de l'Eglise arménienne. Venise 1876.—In-8°, pp. 171.
- Jean de Crimée** (*l'Archimandrite*), Description des monastères d'Haghat et de Sanahin. Avec notes et appendice par M. Brösset. (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, VII-e Série, Tome VI, No. 6). 1863.—In-4°, pp. 93.
- Jensen** (*P.*), Hittiter und Armenier. Strassburg 1898.—In-8°, pp. XXVI+255. Cu 10 tabele și 1 hartă.
- Jésus-Christ**—La vie de notre Seigneur... (Foaia de titlu numai în armeneste; textul în armeneste și franțuzește).—In-8°, pp. 494.
- Kalemkiar** (*P. Gregoris Dr.*), Eine Skizze der literarisch-typographischen Thätigkeit der Mechitaristen-Congregation in Wien aus Anlass des 50-jährigen Regierungs-Jubiläums Sr. k. u. k. Apostolischen Majestät Kaiser Franz Joseph I. Wien 1898.—In-8°, pp. 99.
- Kinneir** (*John Magdonald*), Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kourdistân dans les années 1813 et 1814... traduit de l'anglais, par N. Perrin. Vol. I, II. Paris 1818.—In-8°, pp. 428, 401.

- Kocchlin-Schwartz (A)**, Un touriste au Caucase, Volga, Caspienne-Caucase. Deuxième édition. Paris.—In-8°, pp. 351. Cu 1 hartă.
- Lamartine (De)**, Discours prononcé à l'inauguration du Collège arménien de Samuel Moorat à Paris. — In-8°, pp. 17 (Lipseșc pp. 5—16).
- Les Harmonies, traduites en vers arméniens par Corène V. Galfa. (Text francez și armenesc). Paris 1859.—In-8°, pp. 396.
- Langlois (Victor)**, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tome I-II. Paris 1867—69.—In-8°, pp. XXXI+420 ; XVI+403.
- Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne. (*Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg*, VII-e Série, Tome III, No. 3). 1860.—In-4°, pp. 83.
- Extrait de la Chronique de Sémpad, Seigneur de Babaron, Connétable d'Arménie. *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. VII Série, Tome IV, No. 6). 1862.—In-4°, pp. 38.
- Le trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens. Venise 1863.—In-4°, pp. 242.
- Lettre à M. R. Chalon, Président de la Société de la Numismatique Belge. Sur des médailles inédites ou peu connues des Dynastes de la Mésène, etc. Bruxelles 1862.—In-8°, pp. 20. Cu 1 tabelă.
- Mémoire sur les relations de la République des Gênes avec le Royaume chrétien de la Petite-Arménie pendant les XIII et XIV siècles. Turin 1861.—In-4°, pp. 19.
- Notice sur le chrysobulle octroyé par Léon V, Roi d'Arménie, aux Siciliens en 1331. (*Mélanges Asiatiques*, tirés du *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. Tome IV. 8/20 Août 1862).—In-8°, pp. 18.
- Numismatique de l'Arménie. (*Bibliothèque Historique Arménienne* par Edouard Dulaurier). Paris-Londres 1859.—In-4°, pp. 87. Cu 6 tabele.
- Lantsheere (Léon de)**, De la race et de la langue des Hittites. Bruxelles 1891.—In-8°, pp. VIII+129.
- Latino (Antonio)**, Gli Armeni e Zeitun. I—II. Firenze 1897.—In-8°, pp. 402; 277.
- I consoli e le colonie Europee nei possedimenti ottomani. (Dal manoscritto di Nureddin Kermani, Console di Persia). Firenze 1898.—In-8°, pp. 513.
- Lavisse (Ernest)**, Notre politique orientale. I-II. (*La Revue de Paris*. No. 10 și 12, 1897).—In-8°, pp. 81.

- Leclercq (Jules)**, Du Caucase aux monts Alaï. Transcaspie-Boukharie-Ferganah. Paris 1890.—In-8°, pp. VIII+267. Cu 1 hartă.
- La question arménienne. (*La Revue Générale*, Mars 1892). Louvain.—In-8°, pp. 21.
- Voyage au mont Ararat. Paris 1892.—In-8°, pp. 328. Cu 1 hartă.
- Leist (Arthur)**, Litterarische Skizzen. (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany. II). Leipzig.—In-8°, pp. 173.
- Lepsius**, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift. Berlin-Westend 1896.—In-8°, pp. 245.
- Leroy-Beaulieu (Anatole)**, Les Arméniens et la Question arménienne. Conférence. Paris 1896.—In-8°, pp. 40.
- Le Vieux de la Montagne**, Arméniens et Arménophiles. Genève 1896.—In-8°, pp. 32.
- Liturgie de la Messe arménienne**. Venise-Paris 1879.—In-8°, pp. 72.
- Lukaci (Christophorus)**, Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Viennae 1859.—In-8°, pp. XV+149.
- Lusignan (Guy de)**, Nouveau Dictionnaire illustré français-arménien. I-II. Paris 1900—3.—In-4°, pp. VI+1.060; VII+816.
- Lynch (H. F. B.)**, Armenia. Travels and Studies. Vol. I. The Russian Provinces. II. The Turkish Provinces. London 1901.—In-8°, pp. XV+470, cu 1 hartă; XI+512.
- Mac Coll (Le chanoine Malcolm)**, L'Arménie devant l'Europe. (*Revue des Revues*. No. 17 și 18 din 1 și 15 Sept. 1895). Paris.—In-8°, pp. 22+30.
- Macler (F.)**, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens. (*Bibliothèque Nationale*). Paris 1908.—In-8°, pp. XXX+203. Cu 5 tabele.
- Contes arméniens. Traduits de l'arménien moderne. (*Collection des contes et chansons populaires*). Paris 1905.—In-8°, pp. 194.
- Contes et légendes de l'Arménie. Traduits et recueillis. (*Petite Bibliothèque Arménienne*). Paris 1911.—In-8°, pp. XII+196.
- Notes sur quelques manuscrits arméniens avec reliure à inscription. (Extrait de la revue *Banasêr*). Paris 1905.—In-8°, pp. 7.
- Rapport sur une mission scientifique en Arménie Russe et en Arménie Turque. Juillet-Octobre 1903. (*Nouvelles Archives des Missions scientifiques et littéraires*, etc. Nouvelle Série. Fascicule 2). Paris 1910.—In-8°, pp. 135.
- Malcon Khan (Prince)**, L'Orient. (*Revue de Paris*, 1 Févr. 1897).—In-8°, pp. 12.

- Mangasarian (M. M.)**, Le monde sans Dieu (A new Catechism). Traduit avec l'autorisation de l'auteur par Leclerc de Pulligny. Préface par E. Vandervelde. Paris 1904.—In-8°, pp. 138.
- Markoff (E. de)**, Expédition scientifique au Caucase de M. M. E. de Markoff et M. de Kowalewsky. Bruxelles 1888.—In 8°, pp. 15.
- La température minima au sommet du Grand Ararat. La répartition verticale de la température dans l'athmosphère. Nice 1890.—In-8°, pp. 15.
- Mathieu d'Edesse**, Chronique (962—1136) avec la continuation de *Grégoire le Prêtre* jusqu'en 1162. (*Bibliothèque Historique Arménienne...* par Edouard Dulaurier). Paris 1858.—In-8°, pp. XXVII+546.
- Mechveret (Le)**, Procès contre—et la Jeune Turquie. Paris 1897.—In-8°, pp. 92.
- Minas aus Tocat (Diacon)**, Die Verfolgung der Armenier in der Moldau im Jahre 1551. In's Deutsche übertragen und erklärt von Demeter Dan, Pfarrer in Lužan. Czernowitz 1894.—In-8°, pp. 18.
- Persecutarea Armenilor din Moldova, tradusă din armeneste de Luca Samurcaş, publicată și comentată de D. Dan. (Extr. din *Gazeta Bucovinei*). Cernăuți 1895.—In-8°, pp. 16.
- Mirza Vanantetzie (S.)**, Descent of her Majesty Victoria Queen of England from the Arsacid Kings of Armenia. Smyrna 1866.—In 8°, pp. 95.
- Mkhithar d'Aïrivank**, XIII-e S. Histoire chronologique traduite de l'Arménienne, sur le manuscrit du Musée Asiatique par M. Brosset. (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, VII Série. Tome XIII, No. 5). 1869.—In-4°, pp. XXIII+110.
- Moltke (Maréchal de)**, Lettres sur l'Orient. Traduit de l'allemand. Paris 1872.—In-8°, pp. III+401.
- Moorat (Samuel)**, Distribution des prix du Collège arménien. Fait le 4 Novembre 1849.—In-8°, pp. 16.
- Fait le 9 Decembre 1850.—In-8°, pp. 22.
- Morane (Pierre)**, Au seuil de l'Europe. Finlande et Caucase. Paris 1900.—In-8°, pp. VII+286.
- Morgan (J. de)**, Mission scientifique au Caucase. Etudes archéologiques et historiques. Tome I. Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe. II. Recherches sur les origines des peuples du Caucase. Paris 1889.—In-8°, pp. III+231; IV+305.
- Mourier (J.)**, De Vladikawkaz à Tiflis (Route militaire de Géorgie). Guide en Caucase. Deuxième partie, Itinéraires. Deuxième fascicule. Tiflis 1887.—In-8°, pp. 25.

- Mourier (J)**, L'archéologie au Caucase. Extrait d'un rapport adressé à Monsieur le Ministre de l'Instruction publique et des Beaux-Arts en France. Paris 1887.—In-8°, pp. 71.
- L'art au Caucase. Bruxelles 1907.—In-8°, pp. 201.
- L'art religieux au Caucase. (*Petite Bibliothèque d'Art*). Paris 1887.—In-8°, pp. 149.
- Prince Soukhhan Baratoff, Histoire de Géorgie. Histoire ancienne. Paris 1888.—In-8°, pp. 120.
- Prince T. Dadischkélian. L'armée géorgienne au moyen âge. Tiflis 1886.—In-8°, pp. 28.
- Müller-Simonis (P.)**, Du Caucase au Golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie. Paris-Lyon 1892.—In-8° mare, pp. VIII+628, cu 1 hartă.
- Muret (Maurice)**, Un projet de croisade arménienne en 1700. (*Bibliothèque Universelle et Revue Suisse*, X. No. 29, Mai 1898). Lausanne 1898.—In-8°, pp. 22.
- Nasr-Eddin-Hodja**, Les plaisanteries. Traduites du Turc par J. A. Decourdemanche. Paris 1876.—In-8°, pp. 108.
- Nerses-Clajensis (Set.)**, Armeniorum Patriarcha. Preces triginta tribus linguis editae. Venetiis 1862.—In-8°, pp. VII+552.
- Nève (Félix)**, De l'invocation du Saint-Esprit dans la Lyurgie arménienne. Hymnes traduites et commentées pour servir à l'histoire du Dogme en Orient. Paris.—In-8°, pp. 44.
- Etude sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie, d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Impériale. Paris 1855.—In-8°, pp. 61.
- Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la Chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph. Bruxelles 1860.—In-8°, pp. 158.
- Frédéric Windischmann et la haute philologie en Allemagne. Paris 1863.—In-8°, pp. 31.
- L'Arménie chrétienne et sa littérature. Louvain 1886.—In-8°, pp. VII+403.
- Les hymnes funèbres de l'Eglise arménienne, traduits sur le texte arménien du Charagan. Paris.—In-8°, pp. 40.
- Noguères (Edmond)**, Arménie. Géographie-Histoire-Religion-Moeurs-Littérature-Situation actuelle. Genève-Paris 1897.—In-8°, pp. 270.

- Noubar Pacha**, Sissouan ou l'Arméno-Cilicie avec carte et illustrations. Traduit du texte arménien. Venise-S. Lazare 1899.—In-4°, pp. 539. Cu 1 hartă.
- Orbélian** (*Stéphanos*), Histoire de la Siounie. Traduit de l'arménien par M. Brosset. Première livraison. Tom. I-II. St.-Pétersbourg 1864, 1866.—In-4°, pp. 300; 306.
- Ormanian** (*Malachia*), L'église arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent. Paris 1910.—In-8°, pp. X+189.
- Orsolle** (*E*), Le Caucase et la Perse. Paris 1885.—In-8°, pp. 407. Cu 1 hartă și 1 schiță de plan.
- Pascal** (*Le Chanoine*), Histoire de la Maison Royale de Lusignan. Paris 1896.—In-8°, pp. V+200.
- Patkanian** (*Raphael*), Drei Erzählungen aus dem Armenischen übertragen von Arthur Leist. (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany, I.). Leipzig.—In-8°, pp. 164.
- Perthuis** (*Le Comte de*), Le désert de Syrie, l'Euphrate et la Mésopotamie. Paris 1896.—In-8°, pp. XVI+262.
- Petermann** (*Jul. Henr.*), Brevis linguae armenicae Grammatica, litteratura, chrestomathia cum glossario. Carolsruhae et Lipsiae 1872.—In-8°, pp. XI+111.
- Petrowicz** Sammlung. Arsaciden-Münzen. Katalog mit 25 Lichtdrucktafeln. Wien 1902.—In-4°, pp. VIII+206. Cu 25 tabele.
- Philarmène** (*Un*), La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Paris 1896.—In-8°, pp. 128.
- Picart** (*Bernard*), Album internationale coprindând: Descripțiunea ceremonielor religioase ale tuturor națiunilor aflate pe suprafața pământului. Tradus și elaborat de Doctorul în medicină M. Wertheimer și cu colaborarea domnului George Baronzi. Vol. IV. București 1871.—In-4°, pp. 20. Cu 9 stampe.
- Pitton de Tournefort**, Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy... I-II. Amsterdam 1718.—In-4°, pp. XXVI+188; 108 și pp. 16 tabla de materii.
- Pressensé** (*Francis de*), L'Arménie et la Macédoine. Genève 1903.—In-8°, pp. 36.
- Proschianz** (*Pertsch*), Sako. Roman in zwei Bänden. Aus dem Armenischen übersetzt von Johannes Lalajan. (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany, V, VI). I—II. Leipzig.—In-8°, pp. 204; 181.

- Proverbes Tures.** Traduits en Français. Venise 1875.—In-8°, pp. 59.
- Proverbi popolari turchi.** Scritti con lettere armene e tradotti in Italiano. Venezia 1879.—In-8°, pp. 60.
- Raffi,** Bilder aus Persien und Türkisch-Armenien. Aus dem Armenischen übersetzt von Leo Rubenli. (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany, III). Leipzig.—In-8, pp. 197.
- Reader,** Le théâtre arménien à Tiflis. (*Bibliothèque Universelle et Revue Suisse*. No. 17, Mai 1897). Lausanne 1897.—In-8°, pp. 27.
- Reinach (Théodore),** Mithridate Eupator, Roi de Pont. (*Bibliothèque d'Archéologie, d'Art et d'Histoire ancienne*). Paris 1890.—In-8°, pp. XVI+494. Cu 1 hartă.
- Rey (E.),** Les colonies franques de Syrie aux XII-me et XIII-me siècle. Paris 1883.—In-8°, pp. IV+537.
- Rhasis (Georges),** Vocabulaire françois-turc. Première partie. St.-Petersbourg 1828.—In-4°, pp. XI+164.
- Royer (Vicomte A. de),** Y a-t-il une noblesse française? (V. pag. 26 : Lusignan Roi de Chypre et d'Arménie). Paris 1899.—In-8°, pp. 237.
- Saint-Lazare,** Catalogue des livres de l'Imprimerie arménienne. Venise 1894.—In-8°, pp. 112.
- Saint-Martin (J.),** Fragments d'une histoire des Arsacides. Ouvrage posthume. I—II. Paris 1850.—In-8°, pp. XII+448.
- Mémoires historiques et géographique sur l'Arménie. I-II. Paris 1818—19.—In-8°, pp. XII+450 ; 519.
- Samurcaş (Luca),** Calendarul Bisericii Ortodoxe Armene de Răsărit pe anul 1893 și a erei armene 1341—42. Iași 1893.—In-8°, pp. 32.
- Răspuns la scrierile calomnioase ale d-lui George Aramă și Econ. Ștefan Călinescu contra Bisericii Armene. Iași 1891.—In-8°, pp. 82.
- Taina botezului și Liturgia Bisericii armene de Răsărit. Câteva noțiuni din istoria bisericească, câteva imnuri și ierarhia Bisericii armene. Iași 1895.—In-8°, pp. VI+260.
- Sandalgian (Joseph),** L'idiome des inscriptions cunéiformes uratiques. Rome 1898.—In-8°, pp. 23.
- San-Lazaro.** — Album cu 12 fotografii cu legendă franceză și engleză. — In-folio.
- Sargisian (Le Père Nersès),** Inscriptions géorgiennes et autres, expliquées par M. Brosset. (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. VII-e Série. Tome VII. No. 10). 1864.—In-4°, pp. 24. Cu 4 stampe.

- Sayce (A. H.)**, Les Hétéens. Histoire d'un empire oublié. Traduit de l'anglais par M. J. Menant. Paris 1891.—In-8°, pp. IX+210.
- Schlumberger (Gustave)**, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. I—III. Paris 1896—1905.—In-8° mare, pp. VI+799 ; VI+653 ; VIII+846.
- Les Principautés franques du Levant d'après les plus récentes découvertes de la numismatique. Paris 1877.—In-8°, pp. 123.
- Un empereur Byzantin au dixième siècle. Nicéphoras Phocas. Paris 1890.—In-8° mare, pp. IV+779.
- Sebéos (L'Evêque)**, Histoire d'Héraclius, traduite de l'Arménien et annotée par Frédéric Macler. Paris 1904.—In-8°, pp. XV+166.
- Seth (Mesrovb J.)**, History of the Armenians in India. From the earliest times to the present day. Calcutta 1895.—In-8°, pp. XXII+190.
- Sevadjan (Marie)**, Nouvelles. Traduites de l'Arménien moderne par Frédéric Macler. Paris 1904.—In-8°, pp. 154.
- Soltykoff (Le Prince Alexis)**, Voyage en Perse. Troisième édition. Paris 1854.—In-8° mare, pp. 155.
- Stone Blackwell (Alice)**, Armenian poems rendered into English verse. Boston 1896.—In-8°, pp. 142.
- Strzygowski (Dr. Iosef)**, Das Etschmidzin-Evangeliar. Beiträge zur Geschichte der armenischen, ravennatischen und syro-ägyptischen Kunst. (*Byzantinische Denkmäler*, I). Wien 1891.—In-4°, pp. VI+128. Cu 8 stampe.
- Der Dom zu Aachen und seine Entstellung. Ein Protest. Leipzig 1904.—In-8°, pp. VI+98. Cu 2 stampe.
- Sundukianz (Gabriel)**, Die ruinirte Familie. Lustspiel in drei Aufzügen. Aus dem Armenischen von Leo Rubenli, (*Armenische Bibliolek*), herausgegeben von Abgar Joannissiany, VII). Leipzig. — In-8°, pp. 118.
- Szongott (Kristóf)**, Arménia. Magyar-örmény havi szemle. 8. füzet, 1892 ; 10. füzet, 1891. Szamosujvár.—In-8°, pp. 32 ; 32.
- Tchéraz (Minas)**, Nouvelles orientales. Préface de Frédéric Macler. (*Petite Bibliothèque Arménienne*). Paris 1911.—In-8°, pp. XVIII+133.
- Tchobanian (Archag)**, Chants populaires arméniens. Traduction française avec une introduction. Préface de Paul Adam, (*Bibliothèque Arménienne*). Paris 1903.—In-8°, pp. CXIII+348.
- L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Avec une introduction par Anatole France. Paris 1897.—In-8°, pp. 90.
- Les Trouvères arméniens. Paris 1906.—In-8°, pp. 279.
- Poèmes arméniens, traduits et précédés d'une étude de Gabriel

- Mourey sur la Poésie et l'Art arméniens. Paris 1902.—In-8°, pp. 104.
- Timotheus** (*Sr. Hochw. Pater*), Zwei Jahre in Abyssinien, oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religiösen Lebens der Abyssinier. (*Armenische Bibliothek*, herausgegeben von Abgar Joannissiany. VIII, IX). Leipzig.—In-8°, pp. 162 ; 106.
- Tokattî** (*Diaconul Minas*), Cânt de jăluire asupra Armenilor din Țara Vlahilor. Traducere din limba armeană cu o introducere de Grigore M. Buiuciu. București 1895.—In-8°, pp. 44.
- Topin** (*Marius*), L'homme au masque de fer. Paris 1883.—In-8°, pp. VII +418.
- Tournebize** (*Fr.*), Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris.—In-8°, pp. 872. Cu 3 hărți.
- Troshine** (*Yvan*), A bystander's notes of a massacre. The Slaughter of Armenians in Constantinople (In: *Scribner's Magazine*, XXI, No. 121, Jan. 1897). — Pp. 20.
- Tutundjian** (*Télémaque*), Du pacte politique entre l'Etat ottoman et les nations non-musulmanes de la Turquie. Lausanne 1904.—In-8°, pp. 111.
- Vandal** (*Albert*), Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence. Paris 1897.—In-8°, pp. 53.
- Yergat** (*Tigrane*), Le mouvement littéraire arménien (*Revue des Revues et Revue d'Europe et d'Amerique*, No. 16, 15 Août 1896). Paris.—In-8°, pp. 15.

Dăruite în vicață :

- Chantre** (Ernest), Recherches anthropologiques dans le Caucase.— Paris-Lyon 1885—1887. 5 vol.
- Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi (Nationale).** Tom. I—XXXIV.—Paris 1787—1891.

B. Cărți în limbi orientale.

(Redactat de Levon Ianis).

- ԱԲԷԼ (Արքեպիսկոպոս), Վաղարշապատ Քաղաքամայր Հայաստանի, հանդերձ աշխարհադրութեամբ Այրարատեան նահանգի: Ա. Հատոր: Տպգր. Ի Վաղարշապատ 1874.—8°, էջ ԺԱ+75:
- Abel (*Archiepiscop*), Vagarşabat capitala Armeniei, împreună cu geografia provinciei Ararat. Cartea I. Vagarşabat 1874. — In-8°, pp. XI + 75.
- ԱԲԻԿԵԱՆ (Միհրան), Թուրքերէն Նամականի. (Հայաստան): Տպգր. Կ. Պոլիս 1885.—8°, էջ 176:
- Apighian (*Mihran*), Scrisori turceşti (în limba turcă, cu caractere armeneste). Constantinopole 1885. — In-8°, pp. 176.
- ԱԳՍՊԻ ՀԵՔԵՅԵՍԻ (Հայաստան): Տպգր. Կ. Պոլիս 1851.—8°, էջ 438:
- Acabeei. Povestiri (în limba turcă, cu caractere armeneste). Constantinopole 1851. — In-8°, pp. 438.
- ԱԳՈՆՅ (Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի), Պատմութիւն կենաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ Սերաստացւոյ Բարունապետի և Արքայի: Տպգր. Վենետիկ 1810.—8°, էջ ԽԵ+336:
- Acont (*Archiepiscopul Ștefan*), Biografia Abatelui Măchitar din Sevastia. Veneția 1810. — In-8°, pp. XV + 336.
- ԱԶԳԱՅԻՆ Երգարան: Հեղինակին անունը, տպագրուած տեղն ու թուականը կը պակսին: 16°, էջ 17—94:
- Carte de cântece naționale. — In-16°, pp. 17 — 94.
- ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ (Արշակայ Մ.), Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան սրբի Մօլտո-Վալարիա, Հունգարիա և Ի Լեհաստան: Տպգր. Ֆոքշան 1877.—8°, էջ Զ+Գ+164: (Երկու օրինակ):
- Altunian (*Arşag M.*), Dare de seamă despre colonia armenescă din Moldo-Valahia, Ungaria și Polonia. Focșani 1877. — In-8°, pp. VI + III + 164 (2 exemplare).
- ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Ղ. Մ.), Սխուան, Համագրութիւն հայկական Կրթիկոյ և Լեւոն մեծագործ: Տպգր. Վենետիկ 1885.—4°, էջ ԺԵ+592:

- Alişan (*Arhimandritul Leonte M.*), Sisuan, descrierea Ciliciei armene și Magnificul Leon. Veneția 1885. — In-4°, pp. XV + 592.
- *Այրարատ, բնաշխարհ: Հայաստանեայց: Տպգր. Վենետիկ* 1890.—4°, էջ Ը+590:
- Ararat. Țara natală a Armenilor. Veneția 1890. — In-4°, pp. VIII + 590.
- *Սիրական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց Աշխարհի: Տպգր. Վենետիկ* 1893 —4°, էջ Թ+562:
- Sisagan. Topografia ținutului «Siunic». Veneția 1893. — In-4°, pp. IX + 562.
- *Տեղեկագիր հայոց մեծաց: Տպգր. Վենետիկ* 1885.—In-8°, էջ 104:
- Topografia Armeniei mari. Veneția 1855. — In-8°, pp. 104.
- *Քաղաքական աշխարհագրութիւն Կարապետի պատկերոք: Տպգր. Վենետիկ* 1853.—4°, էջ ԺԶ+801:
- Geografie politică ilustrată. Veneția 1853. — In-4°, pp. XVI + 801.
- *Կամենից, Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռուսաստանի: Տպգր. Վենետիկ* 1896.—8°, էջ Ժ+276: (*Երեք օրինակ*):
- Camenița. Analele Armenilor din Polonia și România. Veneția 1896. — In-8°, pp. X + 276 (3 exemplare).
- *Շիրակ, Տեղագրութիւն պատկերացոյց: Տպգր. Վենետիկ* 1881.—4°, էջ 112:
- Şirag. Topografie cu figuri. Veneția 1881. — In-4°, pp. 192.
- *Նշմարք Հայկականք: Ա. Պրակ: Տպգր. Վենետիկ* 8°, էջ 110:
- Urme armenesti în număr de 36. Veneția.—In-8°, pp. 110.
- ԱՂԱԶԱՐՄ (Մ. Նազարէթ), Նօթեր Եգիպտոսի Հայ գաղութին վրայ: Տպգր. Գահրէ* 1911.— 8°, էջ Գ+123:
- Ahazarm (*M. Nazaret*), Note asupra Coloniei armene din Egipt. Cairo 1911. — In-8°, pp. III + 123.
- ԱՄԻՐԽԱՆԵԱՆՅ (Աբր.)*, *Ղուրան*, (*Թարգմանութիւն Արարերենէն Հայերէն*): *Տպգր. Վառնա* 1910.—8°, էջ 564+3+37:
- Amirhaniant (*Abraam*), Coranul. Traducere din arăbeşte în limba armeană. Varna 1910. — In-8°, pp. 564 + 3 + 37.
- ԱՅՎԱԶՆՍ (Գարրիէլ Եպիսկ.)*, *Առակք Քսիլովի: Տպգր. Կ. Պոլս* 1870.—8°, էջ Թ+436+Բ:
- Aivazovschi (*Episcopul Gabriel*), Fabulele lui Crilov. Constantinopole 1870. — In-8°. pp. IX + 436 + II.
- ԱՅՎԱԶՆՍ Հաղար և մի առակաւոր բանք: Տպգր. Կ. Պոլս* 1871. — 32°, էջ 287:

- Aivazian**, O mie și una de povestiri proverbiale. Constantinopole 1874. — In-32°, pp. 287.
- *Թէ ինչպէս Հոսիմէականն Եկեղեցին ոչ ևս է Կաթողիկէ Եկեղեցի: Տպգր. Վաղարշապատ* 1878.—16°, էջ է+566:
- Cum a încetat biserica catolică de a mai fi biserică universală? Vagarşabad (Ecimiadzin) 1878.—In-16°, pp. VII + 566.
- (Արրահամ Զ.) *Շար Հայ Կենսագրութեանց. Հասար Երրորդ: Տպգր. Կ. Պոլիս* 1893.—11°, էջ 224:
- (Abraam), *Տիր de biografii armene. Vol. I—III. Constantinopole* 1893. — In-16°, pp. 143, 143, 224.
- *Պատմութիւն վարուց Տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպգր. Փարիզ* 1854.—8°, էջ 335:
- Istoria vieții Domnului nostru Isus Hristos. Aranjată după scrierile celor patru Evangheliști. Paris 1845. — In-8°, pp. 335.
- *Արիոնտոսի Լամարթինեայ ի Կիսանդրին լւր քերթուած առ կոմնն Տ'օսսէ: Տպգր. Փարիզ* 1850.—8°, էջ 11:
- Poemele lui Lamartine către contele D'orse. În limbile armeană și franceză. Paris 1850.—In-8°, pp. 11.
- ԱՅՏԸՆԵԱՆ** (Հ. Արսէն), *Քննական Քերականութիւն Արդի Հայ լեզուի: Տպգր. Վիեննա* 1866.—8°, էջ 502:
- Aidānian** (*Arhimandritul Arsen*), Gramatică critică a limbii armene moderne. Viena 1866. — In-8°, pp. 502.
- ԱՍՏՈՒԱՅԱՇՈՒՆՉ** *Գիրք Հնայ և Նորոյ Կտակարանաց: Տպգր. Սանկտպետրբուրգ* 1817.—8°, էջ 1.126:
- Sfânta Scriptură** a Vechiului și Noului Testament. St. Petersburg 1817. — In-8°, pp. 1.126.
- ԱՐԱՐԱՏ** (Ամասդիր) *Կրօնական, բարոյական, պատմական և ազգային: ԻԲ. Տարի, թիւ է: Տպգր. Վաղարշապատ* 1889.—8°, էջ 354—418:
- Ararat**. *Foaie literară* dogmatică, morală, istorică, filologică și națională. Vagarşabat 1889 Iulie. No. 7. — In-8°, pp. 354 — 418.
- ԱՐԱՔԱ** (*Պատկերազարդ Հանդէս*), *Երրորդ Տարի. Գիրք Ա. Յունիս: Տպգր. Պետերբուրգ* 1890.—8°, էջ ԺԲ+180++84+15+VII:
- Aracs**. Revistă ilustrată. Volumul I. St. Petersburg 1890. — In 8°, pp. XII + 180 + VI + 84 + 15 + VII.
- ԱՐԱՔԱ** (*Գրական և Գեղարուեստական Պատկերազարդ Հանդէս*), *Գիրք Ա. Եօթներորդ Տարի: Տպգր. Պետերբուրգ* 1894-95.—8°, էջ ԺԴ+248+182:
- Revistă ilustrată literară și de bele-arte. Volumul I. St. Petersburg 1894—1895. — In-8°, pp. XIV + 248 + 182.

- ԱՐԱՒՍ** (Պատկերաչարդ Հանդէս): Գիրք Ա. 1887, Գիրք Բ. 1888, Գիրք Ա. + Բ. 1889, Գիրք Բ. 1890: Տպգր. Պետերբուրգ 1887-91.—8°, 158+162; 144+42+Բ.; Դ+187+64; Է+189:
- Revistă ilustrată. 1887. Cartea I. 1888, Cartea II. 1889, Cartea I+II: 1890, Cartea II. Petersburg 1887—1891. In-8°, pp. 158+162; 144+42+II; IV+187+64; VII+189.
- ԱՐԱՄԵԱՆՅ** (Բժիշկ Միսաք), Սալիանից Էջմիածին, Նկարագիր ուխտաւոր ուղեւորութեան: Տպգր. Թիֆլիս 1887. . 8°, էջ 165:
- Aramiaŭ** (*Dr. Misac*), Dela Salian la Ecimiadzin. Descrierea călătoriei de pelerin. Tiflis 1887.—In-8°, pp. 165.
- ԱՐՄՐՈՒՆԻ** (Ս.), Սամուէլ Մուրատեանի Կտակի Խնդիրը: Տպգր. Թիֆլիզ 1879.—16°, էջ 132:
- Ardzruni** (*S.*), Chestia testamentului lui Samuel Muradian. Tiflis 1879.—In-16°, pp. 132.
- ԱԻԳԵՐԵԱՆ** (Հ. Մկրտիչ), Հեթում Պատմիչ Թաթարաց: Տպգր. Վենետիկ 1842.—8°, էջ 86:
- Aveherian** (*Arhimandritul de scaun Măgărdici*), Istoricul Hetum. Veneția 1842.—In-8°, pp. 86.
- ԲԱԲԱՆԱՆ** (Լեւոն) Հայերը Մորաւիայում և Բուքովինայում: Տպգր. Թիֆլիզ 1911.—8°, էջ III+226:
- Babaian** (*Leon*), Armenii din Moldova și Bucovina. Tiflis 1911.—In-8°, pp. III+226.
- ԲԱԶՄԱՎԷՊ** (Օրագիր) Բնական, Տնտեսական և Բանասիրական Գիտելեաց. (Աշխատասիրութիւն Միջնադարեան Միարանից): Տպգր. Վենետիկ 1843—7; 1850—2; 1887—1910: Ամբողջը 20 գրքի մէջ հաւաքուած: 8°, էջ, 383, 383, 384, 384, 384, 384, 389, 382, 384, 383, 420, 463, 352, 17+354, 591+Դ+14, 576, 576, 576, 613+6+7, 608+7:
- Pazmaveb**, Jurnal pentru științele morale, economice și naturale. (Lucrare a congregațiunii Măchitariștilor). Veneția 1843—7; 1850—2, 1887—1910.—In-8°, pp. 383, 383, 384, 384, 384, 384, 389, 382, 384, 383, 420, 463, 352, 17+354, 591+4+14, 576, 576, 576, 613+6+7, 608+7.
- (Ամսագիր) Ազգային, Բանասիրական, Գրական և Գիտական: 1911-2: Երկու տարի: Տպգր. Վենետիկ. —8°, էջ 576+576:
- Revistă lunară, națională, filologică, literară și științifică. Ianuarie—Decembrie 1912. Veneția 1911—1912.—In-8°, pp. 576, 576.
- ԲԺԻՇԿԵԱՆՅ** (Հ. Մինասայ), Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան: Տպգր. Վենետիկ 1830.—8°, էջ 424:

- Păjișghianț** (*Părintele Minas*), Călătorie în Polonia și Moldo-Valahia. Veneția 1830. — In-8°, pp. 424.
- ԲՅՅԱՃԵԱՆ** (Գ.), Հայ ժողովրդական Երգեր, ձայնագրուած և հաւաքուած: Տպգր. Փարիզ — 4°, էջ 32:
- Boiagian** (G.), Cântece armenești populare. Muzică și text în limba armeană și franceză. Paris. — In-4°, pp. 32.
- ԲՍՒՍՐԱՆ** (Առձեռն) Հայկազնեան Լեզուի: Տպգր. Վենետիկ 1865.—8°, էջ 849:
- Dicționar** portativ al limbii armenе. Veneția 1865. — In-8°, pp. 849.
- ԲՈՆԻ ՄԻՈՒԹԻԼԵՆ** Հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ. (Ժամանակակից Յիշատակարանք): Տպգր. Պետերբուրգ 1884.—8°, էջ LXVIII + 270 + Ը:
- Unirea** forțată a Armenilor din Polonia cu biserica din Roma. St. Petersburg 1884. — In-8°, pp. LXVIII + 270 + VIII.
- ԲՍՍՍԱՄԵԱՆՅ** (Վ. Մ. Վարդպատ.), Մխիթարայ Գօշի Դատաստանադիրք Հայոց: Տպգր. Վաղարշապատ 1880.—8°, էջ 180+442+ԺԲ:
- Pastamianț** (*Arhimandritul superior Vahan*), Codicele armenе așa zise «Măchitar-Cos». Cercetări cu noțiuni juridice. Vagarșabat 1880.—In-8°, pp. 180 + 442 + XII.
- ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ** (Ընդ. Ս. Գրքի) Քիթապը Շէրիֆ, Եանի Ահա Ըլ Աթիք Վէ Ահա Ըլ ձէտիս: Տպգր. Կ. Պոլիս 1862.—8°, էջ 1200+434:
- Societatea Biblică Britanică**, Testamentul vechiu și cel nou în limba turcă, cu caractere armenești. Partea II. Constantinopole 1862. — In-8°, pp. 1200 + 434.
- ԳՍԲՍՄԱՃԵԱՆ** (Սիմոն), Առձեռն նամականի: Տպգր. Կ. Պոլիս 1893.—8°, էջ ԺԶ+269:
- Capamagian** (*Simon*), Modele de scrisori. Constantinopole 1893. — In-8°, pp. XVI + 269.
- ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ** (Հ. Յովսէփ), Հանգանակ Հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի: Տպգր Վիեննա 1891.—8°, էջ 49:
- Catärgian** (*Arhimandritul Iosef*), Simbolul credinței, prin care se conduce biserica armeană. Cercetare despre sursa simbolului. Autorul și timpul. Viena 1891. — In-8°, pp. 49.
- ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ** (Հ. Գրիգորիս Վ.) Աղօթք Ս. Պատարագի որ Օրհնեա Զայնուսիկ Ի Յիսուս Լեզուս: Տպգր. Վիեննա 1893.—4°, էջ 103:
- Calemchiarian** (*Arhimandritul Grigorie*), Ultima rugăciune a Sfintei Liturghii: «Doamne, cel ce binecuvintezi pre cei ce te binecuvintează».

- În 50 limbi. Cu literele proprii ale fiecărei națiuni. Viena 1893. — In-4°, pp. 103.
- ԳԱԼԷՄՔԵՍՐԵԱՆ Համառօտ Պատմութիւն Հայոց (Պրոֆ. Հ. Գէլցեր):** Տպգր. Վիեննա 1897.—8°, էջ 133:
- Istoria Armenilor în mod concis a profesorului H. Keltzer. Viena 1897. — In-8°, pp. 133.
- **Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան և Սկզբանէ Մինչև Մեր ժամանակը:** Հատոր Ա. Տպգր. Վիեննա 1893.—16°, էջ 226:
- Istoria jurnalismului armean dela început și până în zilele noastre. Volumul I. Viena 1893. — In-16°, pp. 226.
- **Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց Դատաստանագրոյն. Երկու մասերով:** Տպգր. Վիեննա 1890.—8°, էջ 84+58:
- Studiile codului polonez. Partea II. Viena 1890. — In-8°, pp. 84+58.
- ԳԱԼԳՊՃԵՍ. (Պ. Պ.) Բէֆիգ Վէֆիք (Թուրքերէն):** Տպգր. Կ. Պոլիս 1885.—8°, էջ 46:
- Kaläbgian (B. B.),** Reffich Veffich (turcește). Constantinopole 1885. — In-8°, pp. 46.
- **Այնէի Ուսուլը Գրասթ:** Տպգր. Կ. Պոլիս 1908.—In-8°, էջ 24:
- Ainei Usulä Chäraat (turcește). Constantinopole 1908.—In-8°, pp. 24.
- **Առաջնորդ Օսմանեան Լեզուի. Մասն Ա. (Հեղարան եւ ընթերցարան):** Տպգր. Կ. Պոլիս 1880.—8°, 64:
- Instrucțiune în limba turcă. Constantinopole 1880.—In-8°, pp. 64.
- **Բանալի Օսմանեան Լեզուի. (Գործնական Ընդարձակ Քերականութիւն Թուրք. Արար. և Պարս. Լեզուաց):** Տպգր. Կ. Պոլիս 1884.—8°, էջ Ը+226:
- Cheia limbii turcești. Gramatică practică și desvoltată a limbilor turcă, arabă și persană (Explicări în limba armeană și cu caractere armenesti). Constantinopole 1884. — In-8°, pp. VIII + 226.
- **Այլնէի Մլենչասթ. (Մուհարրէրասթը Բէսմիյէ Վէ Ղայրը Բէսմիյէ Սուրէթլէրի):** Տպգր. Կ. Պոլիս 1886.—8°, էջ 398:
- Cartea timpului (în limba turcă cu caractere armenesti și turcești). Constantinopole 1886.—In-8°, pp. 398.
- ԳԱԼՖԱԵՍՆ (Գ. Փրօֆ.) «Կռուկ» Հանդէս Գեղարուեստական (Եռամսեայ). Ա. Տարի Թիւ 1+2:** Տպգր. Փարիզ 1904-5.—8°, էջ 96:
- Kalfaian (Profesor K.),** «Gärung» (cocorul), revistă artistică armeană, trimestrială. Anul I. No. 1 + 2. Paris 1904—1905. — In-8°, pp. 96.

- V. Cartea II. Anul IV, Cărțile I, II. 3 volume. St. Petersburg 1892 — 1893. — In-8°, pp. 199 + 32 + 8; 91 + 48; 148 + 134 + 7.
- ԳՈՒԼՍԻՐԵԱՆՅ** Արաքս, Գեղարուեստական Հանդէս. Ա. զիրք: Տպգր. Պետերբուրգ 1893.—8°, էջ ԺԴ+204+72+8:
- Aracs. Revistă de literatură și bele-arte. Volumul I. St. Petersburg 1893. — In-8°, pp. XIV + 204 + 72 + 8.
- Մանկավարժանոց, (Մանկավարժական և դրականական ամսաթերթ): Չորրորդ տարի. Տպգր. Պետերբուրգ 1887.—16°, էջ 40:
- Școală de Pedagogie. St. Petersburg 1887. — În-16°, pp. 40.
- ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ** (Հ. Գրիգոր) Հայք Յեղիսարեթուպոլիս Դրանսիրլանիա. 2 Հատոր: Տպգր. Վիեննա 1893, 1899.—8°, էջ Ժ+532, է+558:
- Covrighian** (*Arhimandritul Grigorie*), Armenii din Elizabetopolul Transilvaniei. Viena 1893, 1899, 1904. 3 vol. — In-8°, pp. X+533; VII + 558; X + 663.
- Դրանսիրլանիոյ Հայոց Մեարապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի և Գիր և Ի Պատկերս: Տպգր. Վիեննա 1896.—8°, էջ Թ+352:
- Metropola Armenilor din Transilvania (*orașul Gherla*) în figuri. Viena 1896. — In-8°, pp. IX + 352.
- ԳՐԱՏՈՒՆ** (Գալաֆեան Յ.) Յանկ Տպագրեալ գրոց յայլ և այլ տեղիս Հայկական հին և նոր Մատենից: Տպգր. Կ. Պոլիս 1886.—8°, էջ 74:
- Biblioteca Cavafian**. Lista cărților nouă și vechi armenești tipărite în diferite locuri. Constantinopole 1886. — In-8°, pp. 74.
- (Պ. Պալենց) Ընդարձակ Դրացուցակ: Տպգր. Կ. Պոլիս 1908.—16°, էջ 182.
- Tabelă de cărți dezvoltată a bibliotecii Balenț. Constantinopole 1908. — In-16°, pp. 182.
- ԳՐԻԳՈՐ** (Մագիստրոսի Պահլաուունոյ), Տաղասացութիւնք: Տպգր. Վենետիկ 1868.—32°, էջ 99:
- Grigore** (*Bahlaveanul Magistratul*), Versificațiuni. Veneția 1868.—In-32°, pp. 99.
- (Նարեկացի) Նարեկացւոյ Ողբերգութիւնք: Տպգր. Փարիզ 1860.—16° էջ 573:
- Narec, carte de rugăciuni. Paris 1860. — 16°, pp. 573.
- ԳՈՒՐԵԱՆ** (Պետրոս) Տաղք և Թատրերգութիւնք: Տպգր. Կ. Պոլիս 1893.—8°, էջ է+259:
- Turian** (*Bedros*), Versuri și piese teatrale. Constantinopole 1893. — In-8°, pp. VIII + 259.

- Ե. Հ. Ա. Բաղդիրք յԱշխարհաբանէ ի Գրարան: Տպգր. Վենետիկ 1869.—8°, էջ 572:
- E. (H. A.), Vocabular din graiul popular în cel literar și suplement în stilul străbun (*Pentru întrebuițarea școalelor*). Veneția 1869.—In-8°, pp. 572.
- ԵԶԵԱՆՅ (Կ.) Յովհաննու Գարդելի Ժամանակագրութիւն Հայոց: (Հրատ. թիֆլիսի հրատարակչական ընկերութեան). Տպգր. Պետերբուրգ 1899.—8°, էջ LXXX+204.
- Eziantz (G.), Cronologia Armenilor a lui Ioan Dardel (*Publicațiunea Societății din Tiflis pentru publicațiunea cărților armenesti*). St. Petersburg 1891. — In-8°, pp. LXXX + 204.
- ԵՂԻՇԷՒ (Վարդապետին) Վասն Վարդանայ և Հայոց Պատերազմին: Տպգր. Վենետիկ 1842.—32°, էջ 394:
- Elişe (*Arhimandritul*), Despre Vartan viteazul și războiul Armenilor pentru apărarea creștinismului în Orient. Veneția 1842. — In-32°, pp. 394.
- ԵՐԵՒԱՆԵՅԻՈՅ (Ոսկանի) Աստուածաշունչ Հնոց և Նորից Կտակարանաց: Տպգր. Յանսդերհամ 1666.—8°, էջ 834:
- Erevanetsvoi (*Arhimandritul Vosgan*), Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Amsterdam 1666. — In 8°, pp. 834.
- ԶԷՅԹՈՒՆԻ Գործերը, Գիւրախութանի և Մուշի Վանորէից և Վարժարաններու: Տպգր. Կ. Պոլիս 1869.—8°, էջ 15:
- Factele din Zeitun și starea mănăstirilor și școalelor din Churdistan și Muş. Constantinopole 1869. — In-8°, pp. 15.
- ԶՕՀՐԱՊԵԱՆ (Հ. Յովհաննու) Աստուածաշունչ Մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց. I—IV, հատորներով: Տպգր. Վենետիկ 1805.—8°, էջ 32+527; 805; 587+92; 687:
- Zohrabian (*Arhimandritul Ioan*), Biblie. Volumul I—IV. Veneția 1805. — In-8°, pp. 32 + 527; 805; 587 + 92; 687.
- ԷՄԻԼ (Պէրդրան) Նուպար Փաշա (1825-1899) Թրգմ. Մեսրոպ Նուպարեան: Տպգր. Պոլիս 1910.—8°, էջ 86:
- Emil (*Bertran*), Nubar Paşa (1825-1899). Tradusă de Nubarian Mesrob. Constantinopole 1910. — In-8°, pp. 86.
- ԷՓՐԻԿԵԱՆ (Հ. Ս.) Ս. Էջմիածին (303-1903) Առ Նորին Վեհափառութիւնն Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Ծայրագոյն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Տպգր. Վենետիկ 1903.—4°, էջ 50:
- Eprighian (H. S.), Sf. Ecimiadzin (303-1903) Descriere ilustrată, Inalt Sanctității sale D. D. Măgărdici I, supremului Patriarh și Catolicosului tu-

turor Armenilor. Cu omagii se dedică de părinții Măchitariști. Veneția 1903.—In-4°, pp. 50.

ԲՆՏԻՐ Հայազունք: Տպր. Վենետիկ 1873.—16°, էջ 83:

Nobilii Armeni. Veneția 1873. — In-16°, pp. 83.

ԹԷՈՂՈՐՈՍԵԱՆ (Սարգիս Վարդապետ) Պատմութիւն Մուրատեան և Հափկազեան Վարժարանաց և Մխիթարեան Աբբայից. Ա. Բ. Գ. Հասորներ: Տպր. Փարիզ 1866.—8°, էջ Գ+681; ԺԱ+627; 652:

Teodorian (Arhimandritul S.), Istoria școalelor „Muradian“ și Haigazian și a Abaților Măchitariști. Vol. I—III. Paris 1866. — In 8°, pp. IV + 681; XI + 627; 652.

— **Գարրիէլ (Վ. Այվազովսքի), Աճրոտեաց (Վ. Գալֆեան), Յայտարարութիւն անձից «Մուրատեան» Վարժարանաց: Տպր. Փարիզ** 1855.—8°, էջ 253:

Arhimandritii Teodorian (Sarchis), Aivazovschi (Gabriel) și Calfaian (Amprozie). Publicațiune a evenimentelor școalei „Muradian“. Paris 1855.— In-8°, pp. 243.

ԹԷՐՃԻՄԱՆԵԱՆ Հ. (Համազասպ) Համառօտ Պատմութիւն Հայոց. Չորրորդ սրբագրութիւն: Տպր. Վենետիկ 1864.—16°, էջ 339:

Tergimanian (Părintele Hamazasp), Istoria armeană concisă. Veneția 1864. — In-16°, pp. 339.

ԹՕՐԱՄԱՆԵԱՆ (Թ.) Էջմիածնի Տաճարը: Տպր. Թիֆլիզ 1910.—8°, էջ 24:

Toramanian (T.), Biserica „Ecimiadzin“. Tiflis 1910. — In-8°, pp. 24.

— **Պատմական Հայ ճարտարապետութիւն. Հասոր Ա.: Տպր. Թիֆլիս** 1911.—16°, էջ ԻԲ+106: 35 նկարներով:

— **Arhitectură armeană istorică. Studiul I. Biserica din Degor, cu 35 figuri.** Tiflis 1911. — In-8°, pp. XXII + 106.

ԺՈՂՈՎ Ազգային Կրթութեան, Ֆրնս. Թարգմանութիւնով: Տպր. Կ. Պոլիս 1860.—8°, էջ 20+18:

Consiliu de instrucțiune națională armeană (cu traducere franceză). Constantinople 1860. — In-8°, pp. 20 + 18.

ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. (Դուկաս) Հնամտութիւն Աշխարհադրական Հայաստանեայց Աշխարհի Երեք Հասոր Ա. Բ. Գ.: Տպր. Վենետիկ 1835.—8°, էջ 12+475+427+393:

Ingigian (Părintele Luca), Istorie antică geografică a țărilor armenesti. Volumul I—III. Veneția 1835. — In 8°, pp. 12 + 475; 427; 393.

— **Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք: Տպր. Վենետիկ** 1822.—8°, էջ 553:

- Ingigian** (*Părintele Luca*), Descrierea Armeniei antice. Veneția 1822. — In-8°, pp. 553.
- *Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի; Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Աֆրիկիոյ, և Ամերիկոյ. Ա. Հասոր: Տպգր. Վենետիկ* 1806. — 8°, էջ 424 + 38:
- (*Arhimandritul Luca*), Geografia celor 4 continente: Asia, Europa, Africa și America. Veneția 1806. — In-8°, pp. 424 + 38.
- ԼԱՆԻՍ** (*Լեւոն*) *Արիւնտտ Խաչեղութիւնը: Տպգր. Սամսոն* 1912. — 8°, էջ 16:
- Lanis** (*Levon*), Crucifixul cel plin de sânge. Samsoun 1912. — In-8°, pp. 16.
- *Արգարութեան Կրակը; նորավէպ: Տպգր. Պուրբէշ* 1913. — 8°, էջ 26:
- Focul Adevărului. Nuvele. București 1913. — In-8°, pp. 26.
- *Շեփոր, Ամսաթերթ; Ա.-Բ Տարի թիւ 1-7: Տպգր. Պուրբէշ* 1912-1913. — 8°, էջ 236:
- „Şepor“. Foaie lunară. Anul I—II. No. 1—7. București 1912—1913. In-8°, pp. 236.
- ԽԱԼԱՏԻԱՆ** (*Գրիգոր*) *Դազար Փարպեցի և Գործք նորին: Տպգր. Մոսկուա* 1883. — 8°, էջ 130:
- Halatian** (*Grigorie*), Lazăr din Parbi și faptele sale, cercetare istorică și literară. Moscva 1883. — In-8°, pp. 130.
- *Մրազիր Հայ Ազգազրութեան և Ազգային Իրաւարանական Սովորութիւնների: Տպգր. Մոսկուա* 1887. — 8°, էջ 1 + 115:
- Programul Etnografiei armene și al obiceiurilor juridice naționale. Moscva 1887. — In-8°, pp. XX + 115:
- Խ. Ա. Ք. Զ.** *Կանոնադրութիւն Թեմական Հոգեւոր Գարանոցի՝ Վիճակին Հայոց նոր-նախիջևանի և Բեսարաբիոյ: Տպգր. նոր-նախիջևան* 1882. — 8°, էջ XXVII + 5 + 32:
- H. A. K. Z.**, Regulamentul Seminarului parohial al eparhiei armene din Noul-Nachicevan și Basarabia. Noul-Nachicevan 1882. — n-8°, pp. XXVII + 5 + 32.
- ԽՈՐԵՆԱՅԻ** (*Մովսէս*) *Պատմութիւն Հայոց: Տպգր. Վենետիկ* 1827. — 32°, էջ 632:
- Horenați** (*Moses*, primul istoric armean), Horenați, istoria armeană. Veneția 1827. — In-32°, pp. 632.
- ԽՈՐԷՆ** (*Քչու. Յարութիւնեան*) *Օրացոյց* 1912, *Տոմարական թուականի հայոց* 4405-4406: *Տպգր. Կ. Պոլիս* 1912. — 32°, էջ 224:
- Horen** (*Preotul Arutiunian*), Calendar pe anul 1912. Constantinopole 1912. — In-32°, pp. 224.
- ՄԵՆԵՆՅ Թորոս Լեւոնի.** (*Բ. Տպագրութիւն*) *Հրատ. «Կովկասեան Գրաւաճառանոցի»:* *Տպգր. Տիփլիս* 1881. — 8°, էջ 237:

- Dzerent Teodor lui Leon**, Publicația „Librăriei Caucaziene“ (*Ediția II*). Tiflis 1881. — In-8°, pp. 237.
- ԿՈՄԻՏՍՍ (Վարդապետ) Հայ Քնար, Գեղջուկ Երգեր; հաւաքեց և դաշնակեց: Տպգր. Փարիզ 1906.**—4°, էջ 45:
- Comidas (Vartabet)**, Liră armeană. Impreună cu traducerea franceză. Culegere de cântece țărănești, cu muzică și text. Paris 1906. — In-4°, pp. 45.
- ՀԱՄԱՌՈՏ Քերականութիւն Գաղղիական Լեզուի: Տպգր. Վենետիկ 1838.**—16°, էջ 126:
- Gramatică armeno-franceză**, Veneția 1838. — In-16°, pp. 126.
- ՀԱՅՍՍՍՍՆ Աշխարհ Ըստ Նախնի Աշխարհազրաց: Տպգր. Վենետիկ 1849.**—8°, 88+57:
- Harta Armeniei cu geografiile antice**. Veneția 1849.— In-8°, pp. 88 + 57.
- ՀԱՅԿԱԿԱՆ Մատենադրութիւն (Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան զիւտէն մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց): Տպգր. Վենետիկ 1883.** — 8°, էջ XXXII+734:
- Bibliografia armeană**. Veneția 1883 — In-8°, pp. XXXII + 734.
- ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Արմենակ) Համառօտ Պատմութիւն և Աշխարհազրութիւն Հայց: Տպգր. Կ Պոլիս 1864.** — 32°, էջ 63:
- Haiguni (Armenag)**, Istorie concisă și geografie armeană. Constantinopole 1864. — In-32°, pp. 63.
- ՀԱՆԴԷՍ Ամսօրեայ: Հայագիտական Ուսումնաթերթ. Իե+ԻԶ Տարիներ: Տպգր. Վիեննա 1911—1912.**—4°, էջ 767+708:
- Hantes Amsorea**. Revistă lunară. Anul XXV, XXVI. Viena 1911-1912. — In-4°, pp. 767 + 708.
- ՀԱՆԴԷՍ Գրականական և Պատմական (Առաջին զիրք): Տպգր. Մոսկուա 1888.**—8°, էջ 386, 336+64.
- Revistă Literară și Istorică**. Volumul I—II. Moscva 1888.— In-8°, pp. 386; 336+64.
- ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ Կտակարան (Թուրքերէն): Տպգր. Փարիզ 1827.**—8°, էջ 984+3+318:
- Testamentul vechiu și nou în limba turcă. (Societatea biblică Britanică)**. Paris 1827. — In-8°, pp. 984 + 3 + 318.
- Հ. (Ղ. Մ. Ա.) Հայբուսակ կամ Հայկական Բուսաբանութիւն: Տպգր. Վենետիկ 1895.**— 8°, էջ 5+697:
- H. L. M. A.**, Denumiri vegetale în limba armeană. Veneția 1895.—In-8°, pp. VII + 697.

- Հ.ԳՍՐ. (2) Հայկական Հին Դպրութեան Պատմութիւն (Գ—ԺԳ դար) Բարձրագոյն Դպրոցաց համար, Գ. Տպագրութիւն: Տպգր. Վենետիկ 1886.—8°. էջ ԺԲ+795:
- H. Car.** (Z.), Istoria armeană literară antică. Ediția III. Veneția 1886. — In 8°, pp. XII + 795.
- ՀՐՍՍՐԱԿՈՒԹԻՒՆ (Մ. Փօրթուղապեան) Կանոնագրութիւն «Հայոց Հայրենասիրական Միութեան»: Տպգր. մարտիլիա 1889.—16°, էջ 25
- Publicațiunea Portucalian din Marsilia**, Statutele Uniunii armene patriotice. Marsilia 1889. — In 16°, pp. 25.
- Թլւրքիաի Հայերն եւ Իրենց Դրացիները: Տպգր. Մարտիլիա 1890.—16°, էջ Ժ+42:
- Armenii din Turcia și vecinii lor. Marsilia 1890. — In 16°, pp. X + 42.
- ՂԱԶԻԿԵԱՆ (Հ.Արսէն) Քառմէն Սիլվա, Հասնաիր Քերթուածք, (Թարգմանութիւն): Տպգր. Վենետիկ 1897.—8°, էջ ԺԷ+318:
- Hazighian (Părintele Arsen)**, Carmen-Sylva (Antologie). Veneția 1897. — In-8°, pp. XVII + 318.
- Քառմէն Սիլվա—Ընաիր Քերթուածք: Տպգր. Վենետիկ 1897.—8°. էջ ԺԷ+318:
- Carmen Sylva. Traducere. Veneția 1897. — In-8°, pp. XVII + 318.
- ՃՈՒԼԱՐՏԵԱՆ (Հ. Սիմոն) Առածք Ազգայինք: Տպգր. Վենետիկ 1880.—16°, էջ 183:
- Giulardian (Arhimandritul Simion)**, Proverbe naționale. Veneția 1880. — In 16°, pp. 183.
- ՃՄՄՃԵԱՆ (Հ. Փիլիպոս) Մ. Վահների ձանապարհորդութիւնն ի Հայաստան: Տպգր. Վիեննա 1851.—8°, էջ Ը+214:
- Giamgian (Părintele Filip)**, Călătoria lui M. Wagner în Armenia. Viena 1851. — In-8°, pp. IX + 214.
- ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ (Սա.) Վիլլիամ Շէկսպիրի Լիր Թագաւոր, Ողբերգութիւն 5 Արարուածով: Տպգր. Պետերբուրգ 1888.—8°, էջ Թ+184:
- Malhasiant (St.)**, Regele Lear al lui William Shakespeare. Tragedie în 5 acte. Traducere. St. Petersburg 1888. — In-8°, pp. IX + 184.
- ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (Պետրոս Քանանայ) Ռումանահայոց Ներկայն ու Ապագայն: Տպգր. Կալայ 1895.—8°, էջ Ժ+201:
- Mamigonian (Preotul Petre)**, Prezentul și viitorul Armenilor din România. Galați 1895. — In-8°, pp. X + 201.
- ՄԱՏԵՆԱԴՍԵԱՆ («Արաքս»ի) Կլիկիա. Փորձ Աշխարհագրութեան Արդի Կլիկիայ: Տպգր. Պետերբուրգ 1894.—8°, էջ 400:

- Biblioteca Aracs, Cilicia** (studiu geografic al Ciliciei recente). St. Petersburg 1894. — In-8°, pp. 400.
- ՄԻԱՆՅԱՐԵԱՆՅ** (*Մ. Մ.*) *Բնար Հայկական: Տպգր. Պետերբուրգ* 1868.—8°, էջ XX+590; XVIII+54+4:
- Miansariant** (*M. M.*), *Liră armeană*. St. Petersburg 1868. — In-8°, pp. XX + 590; XVIII + 54 + 4.
- ՄԻՀՐԻ** (*Ս.*) *Իրավելի Կիւրաէսթէ: Տպգր. Կ. Պոլիս* 1907.—8°, էջ 178:
- Mihri** (*A.*), *Ilaveli Ghiuldeste*. Constantinopole 1907. — In-8°, pp. 178.
- «**ՄԻՈՒԹԻՒՆ**» *Պաշտօնաթերթ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Ս. Տարի Թիւ 11: Տպգր. Գահիրէ* 1912.—8°, էջ 195—180:
- „**Miutiu**“, *Organ al Uniunii generale armene de binefacere*. Anul I, No. 11. Cairo 1912. — In-8°, pp. 165-180.
- ՄԻՐՉԱՆԵԱՆ Մանուկ Պէյլին Վարուց Պատմութիւնը:** (*Հեղինակին ինքնուրութիւնը, քաղաքը եւ թուականը կը պակսին*):
- Biografia lui Manug bei Mirzaian** (Lipseşte numele autorului, oraşul şi data. — In-8°, pp. 91 + II.
- (*Տ. Յովհ. Վանանդեցի*), *Ոսկի Դար Հայաստանի: Տպգր. Ի Չմուռնիա:* 1841.—8°, էջ 5+16+470+13:
- Mirzaran** (*Preotul Ioan*), *Secolul de aur al Armeniei, în versuri*. Smirna 1841. — In-8°, pp. V + XVI + 470 + XIII.
- ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ** (*Վարժարանաց*) *Մրազիր եւ Դասակորութիւն: Տպգր. Վենետիկ* 1896.—8°, էջ 8:
- Măchitarişti. Publicația școalelor.** Program și clasificare. Veneția, St. Lazar 1896. — In-8°, pp. 8.
- (*Հայրեր*) *Մխիթարեան Յորելեան, 1701—1901: Տպգր. Վենետիկ* 1901. 8°, էջ Դ+226:
- *Jubileul Măchitarist, 1701—1901*. Veneția 1901. — In-8°, pp. IV + 226.
- (*Արէլ Եպիսկոպոս*) *Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցի Վաղարշապատայ Ընդ Չորից Վանօրէից Նորին., (Հատոր երկրորդ): Տպգր. Վաղարշապատ* 1875—8°, էջ 56:
- (*Archiepiscopul Apel*), *Biserica mamă universală din Vagarşabat, împreună cu cele patru mănăstiri ale ei*. Cartea II. Vagarşabat 1875. — In-8°, pp. 56.
- ՄԽԻԹԱՐԱՅ** (*Արքայ հայր կոչեցելոց՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց*), *Բառագիրք Հայկազեան Լեզուի: (Ս. հատոր) Տպգր. Վենետիկ* 1749. —8°, էջ 22+1251:
- Măchitar** (*Arhimandritul*) și elevii săi, *Dicționar al limbii (Haicică) armeană*. Volumul I. Veneția 1749. — In-8°, pp. 22 + 1,251.

- ՄԽԻԹՍՐԵԱՆ Հայրեր**—(Վիեննա): «Հանդէս Ամսօրեայ» (Բարոյական, Ուսումնական, Արուեստագիտական): 1887—1910ը ամիսիւսած 12 Հասորներու մէջ: Տպգր. Վիեննա 1887—1910.4^o, —էջ 204+432; 276+300; 386+384; 384+388; 388+384; 384+384; 384+384; 384+408; 384+384; 384+384; 384+384; 384+384.
- Congrețiunea Măchitaristă din Viena.** Revistă lunară (*morală, științifică, industrială și artistică*). Viena 1887-1910. 12 volume.—In-4°, pp. 204+432; 276+300; 386+384; 384+388; 388+384; 384+384; 384+384; 384+384; 384+408; 384+384; 384+384; 384+384; 384+384.
- ՄՈՃՈՐԵԱՆՅ (Պ.Հ.)Վչտի աղբիւրից:** Տպգր. Աղէքսանդրապօլ 1894.—32°, էջ 64:
- Mogiorianț (B. H.),** Din fântâna suferinței. Alexandropol 1894. — In-32°, pp. 64.
- ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ (Մ.Վարդապետէ) Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ:** Տպգր. Յերուսաղէմ 1872.—8°, էջ Ը+640:
- Muradianț (Arhimandritul Melchisedec),** Istoria bisericii apostolice armene. Ierusalim 1872. — In-8°, pp. VIII+640.
- (Մելիքսեդեկ Եպիսկոպոս) Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ: Տպգր. Կալայ 1898.—8°, էջ Ժ+422:
- (Episcopul Melchisedec), Istoria bisericii armene. Galați 1898. — In 8°, pp. X + 422.
- ՅԱՅՏՍՍՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Մուրատ—Ռաֆայէլ Վարժարանի Կամ Լսարանի որ ի Վենետիկ:** Տպգր. Վենետիկ 1895.—8°, էջ 7:
- Publicațiunea Liceului „Murad Rafael“.** Veneția 1895. — In-8°, pp. 7.
- ՅԱՇՍԿԵՐՏՍՅ (Մխիթարայ մեծի արքային) Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի:** Հասոր Երկրորդ: Տպգր. Վենետիկ 1769.—8°, էջ 17+416+700:
- Elevii Marelui Abate Măchitar,** Dicționar al limbii Haicice (*armene*). Veneția 1769. — In-8°, pp. 17 + 416 + 700.
- Յ. Գ. Մ. (Մըմեան) Մաննական Պատմութիւն Հայ Մեծասուհներու.** (1400—1900): Տպգր. Կ. Պոլիս 1910.—8°, էջ 185:
- H. C. M. (Mărmărian),** Istoria parțială a Armenilor avuți dela 1400—1900. Constantinople 1910. — In-8°, pp. 185.
- ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Աբգար) Արձագանդ Գրականական և Բաղաքական Պատկերազարդ Շարաթաթերթ.** Թ—Ժ. Տարի: Տպգր. Թիֆլիս 1891.—4°, էջ 272; 640.
- Hovhannissian (Abgar),** „Ecoul“. Foaie săptămânală ilustrată literară și politică. Anul IX—X. Tiflis 1890—91. — In-4°, pp. 272; 640.
- ՅՈՎՀԱՆՁԱՆՆԵԱՆՅ (Կարապետի) Ճանապարհորդական Եկատողութիւններ,** Աղէքսանդրապօլից Մինչև ի Մըհն: Տպգր. Վենետիկ 1885.—8°, էջ 25:

- Hovhanganian** (*Garabet*), Observațiuni pasagere dela Alexandropol până la Mären. Veneția 1885. — In-8°, pp. 25.
- ՆԱԶԱՐԵԱՆ (S.)** „Աղբիւր“ Միամսեայ Պատկերազարդ Հրատարակութիւն Մանուկների և Դաստիարակների Համար. Ութերորդ տարի, թիւ 8—9: Տպր. Թիֆլիս 1890.—8°, էջ 289-344:
- Nazarian** (*D.*), „Fântână“. Publicație lunară, ilustrată. Tiflis 1890.—In-8°, pp. 289 — 344.
- ՆԱԼՔԱՆԴԵԱՆՅ (Միքայել) Երկու Տող: Տպր. Փարիզ 1861.—16°, էջ 48:**
- Nalpantian** (*Mihail*), Două rânduri. Paris 1861.—In-16°, pp. 48.
- ՆԱՒԱՍՏՐԻԵԱՆՅ (Տիգրանայ) Հայ Ժողովրդական Հէքիաթներ. Ժողովածու Գիրք Գ-Չ Տպր. Թիֆլիզ 1884—1890. — 8°, էջ 50; 111; 141; 150:**
- Navasartian** (*Tigrane*), Povestiri populare armene. Cartea III—VI. Tiflis 1884—1890. — In-8°, pp. 50; 111; 141; 150.
- ՆԿԱՐԱԳԻՐ Գաղթականութեան Հայոց (ի Պարսկաստանէ 'ի Ռուսաստան): Տպր. Մակով (Մակուա) 1832.—8°, էջ 105:**
- Descrerea emigrării (Armenilor din Persia în Rusia).** Moscva 1832. — In-8°, pp. 105.
- ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Մայր Տաճարի) Սուրբ Էջմիածնի: Տպր. Վաղարշապատ 1890.—8°, էջ 18:**
- Descrierea bisericeii mame, St. Ecimiadzin. Vagarşabat 1890. — In-8°, pp. 18.**
- ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ (Մերոպ) Բառարան Յրանսերէնէ Հայ—Աշխարհիկ: Տպր. Կոստանդնուպոլիս 1892.—8°, էջ ԻԳ+1092:**
- Nubarian (Mesrob),** Dicționar francezo-armean. Constantinopole 1892. — In-8°, pp. XXIII + 1.092.
- ՇԻԼԼԵՐԻ (Երզ) Ի Զանգակն. Վենետիկ 1871.—32°, էջ 20:**
- Schiller, Cântecul Clopotului.** Veneția 1871. — In-32°, pp. 20.
- ՇԷՐԻՏՃԵԱՆ (Կարապետ Պ.) Այտա (Ողբերգուին): Տպր. Զմուռնիա 1872.—8°, էջ 48:**
- Şeridgian (Garabet B.),** Aida. Tragedie în patru acte și șapte figuri. Smirna 1872. — In-8°, pp. 48.
- ՈՐՔՈՒՆԻ; Պատկերազարդ Բազմավէպ: Տպր. Վենետիկ 1900.—4°, էջ 36:**
- Vorpunî.** Pazmaveb ilustrată. Veneția 1900.—In-4°, pp. 36.
- ՈՂՈՒՐԼԵԱՆ (Մերոպ վարդապետ) Պատմութիւն Հայոց Գաղթականութեան և Շինութեան Եկեղեցւոյ Նոյա Ի Լիվորնայ Բազաքի: Տպր. Վենետիկ 1891.—8°, էջ 326:**

- Ugurlian** (*Arhimandritul Mesrob*), Istoria emigrării Armenilor și a fundațiunii bisericii lor în orașul Livorno. Veneția 1891. — In-8°, pp. 326.
- ՉԱԳՂՃԵԱՆ** (Հ. Երրեմ) Պատմութիւն Հայոց Հայկազանց Տէրութեան Սկսելն Մինչև Եր Ժամանակը: Տպգր. Վիեննա 1851.—8°, էջ XVII+483:
- Ciacăgian** (*Părintele Efrem*), Istoria armeană dela începutul statului Haicic (*armean*) și până în timpul nostru. Viena 1851. — In-8°, pp. XXII + 483.
- ՉԱՄՉԵԱՆ** (Հ. Միքայել) Պատմութիւն Հայոց (Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև յամ տեսն 1784): Ա. Բ. Գ. Հատոր: Տպգր. Վենետիկ 1784.—8°, էջ 803;1060: 896+196:
- Ciamcian** (*Arhimandritul Mihail*), Istoria armeană. (*Dela creațiunea lumii și până în anul 1784*). Vol. I—III. Veneția 1784. — In-8°, pp. 803; 1.060; 896 + 196.
- ՉՊԱՆԵԱՆ** (Արշակ) Հայ էջեր: Տպգր. Փարիզ 1912. էջ ԾԴ+120.—8°, 52 Պատկերներով:
- Ciobanian** (*Arşag*), Pagine armenesti, poezia și arta străbunilor noștri. Cu 52 de figuri. Paris 1912.—In-8°, pp LII + 120.
- Նաղաշ Յովնաթան Աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանեան Նկարիչը: Տպգր. Փարիզ 1910. էջ 128.—8°:
- Poetul Nacaș Ionatan și pictorul Ionatan Ionatianian. Paris 1910.— In-8°, pp. 128.
- Անահիտ. (Հանդէս ամսեայ) Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական 1898—1912: Տպգր. Փարիզ 1898—1912:—4°, էջ 399+264+300; 260+226+200+228+240; 208+8+96+288+240):
- Anahid (*Diana*). Revistă lunară, națională, literară și de bele-arte. Paris 1898—1912. — In-4°, pp. 399 + 264 + 300; 260 + 226 + 200 + 228 + 240; 208 + 8 + 96 + 288 + 240.
- ՊԱԼԵՆՅ** (Պ.) Գրատուն, Համառօտ Գրացանկ. Կ. Պոլիս 1910.—16°, էջ 48:
- Balent** (*B.*), Biblioteca. Lista cărților tipărite în Caucazia. Constantinopole 1910.— In-16°, pp. 48.
- Ընդարձակ Գրացուցակ: Տպգր. Կ. Պոլիս 1912. 16°, էջ 246:
- Bogată listă de cărți a bibliotecii. Constantinopole 1912.— In-16°, pp. 246.
- ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ** (Ստեփաննոս) Պատմութիւն Հայոց Սկիզբից Մինչև Եր Օրերը. Տպգր. Թիֆլիս 1890.—8°, էջ 5+496:
- Balasanian** (*Ștefan*), Istoria Armenilor dela început și până în zilele noastre. Tiflis 1890. — In-8°, pp. VII + 496.

- ՊՍԼՃԵՍՆՅ** (Հ. Ալեքսանդր) Վայելչագրութիւն: Վիեննա Տպգր.—4°, էջ 8+8+7:
- Balgianț** (*Arhimandritul Alexandru*), Caligrafia armeană. Viena.—In-4°, pp. 8+8+7.
- ՊՍՄՈՒԹԻԻՆ** (Ի պէտս ուսման ազգային վարժարանայ) Հայերէն Դպրութեան. Տպգր. Բրդ. Վենետիկ 1878.—16°, էջ ԺԳ+510:
- Istoria literaturii armene** (*pentru școlari*). Ediția II. Veneția 1878. — In-16°, pp. XIII+510.
- **Ղեւնդայ Մեծի վարդապետի Հայոց** (Երկրո ըդ սպագրութիւն): Տպգր Պետերբուրգ 1887.—8°, էջ ԶԳ+201:
- Istoria marelui Dr. Leontie**, Arhimandrit al Armenilor. St. Petersburg 1887. — In-8°, pp. LXXXIV+201.
- ՊԷՐՊԷՐԵՍՆ** (Ա.) Հայոց Պատմութիւն 1772—1260. Տպգր. Կ. Պոլիս 1870.—8°, էջ Է+621:
- Berberian** (*A.*), Istoria Armenilor începând dela anul 1772 — 1860, și a prigonirilor Armenilor catolici. Constantinopole 1870. — In-8°, pp. VII+621.
- ՊՈՏՈՒՐԵՍՆ** (Հ. Մ.) Զարդանկարք Աւետարանի Մլքէ Թագուհւոյ Ըստ Ըղծից Հ. Ղ. Վ. Ալեշանի, Հրատարակեալ Հազարամեայ Յորելեանի Առթիւ 902—1902- Տպգր. Վենետիկ 1902.—4°, էջ 12:
- Bodurian** (*Arhimandritul M.*), Figuri ornamentate pe evangelia reginei Mälche, după dorința părintelui arhimandrit Leonte Alișan. Publicate cu prilejul jubileului de 1.000 ani, 902—1902. Veneția 1902. — In-4°, pp. 12.
- ՊՈԶԱՃԵՍՆ** (Հ. Յակոբսոսէ) Համառոտ Բառարան Ի Հայէ Ի Տաճիկ (Հատոր) Տպգր. Վիեննա 1838.—16°, էջ 530:
- Bozagian** (*Părintele Iacob*), Vocabular concis armeno-turc. Viena 1838.— In-16°, pp. 530.
- Համառոտ Բառարան Ի Տաճկականէ Ի Հայ. Հատոր Երկրորդ: Տպգր. Վիեննա 1841.—16°, էջ 1023:
- Dictionar concis turco-armean. Volumul II. Viena 1841. — In-16°, pp. 1.023.
- ՊՈԼՈԺԷՆԻԱ** (Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղազս կառավարութեան գործոց) Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ Ի Ռուսաստան: Տպգր. Էջմիածին 1836.—8°, էջ 120:
- Bolojenia**. Inalta dispozițiune pentru conducerea afacerilor bisericii armene Grigoriane din Rusia. Ecimiadzin 1836. — In-8°, pp. 120.
- ՋՈՒՆԻ**; Մուրատեան վարժարան. Կոստանդնուպոլիս 1855.—16°, էջ 92:
- Ciunt**, Școala „Muradian“. Constantinopole 1855.— In-16°, pp. 92.

- ՍԱՂՄՈՍԱՆ** (Դաւթի Մարգարէին). Ի Հայրապետութեան Տ. Ղուկաս Հայրց Կաթողիկոսի: Տպգր. Վենետիկ 1786.—8°, էջ 32:
- Hugass** (*Catolicosul*), Psalmii lui David, cu un calendar. Venetia 1786. — In-8°, pp. 367 + 32.
- ՍՍՓՐԻՉԵԱՆ** (Տիմոթէոս վարդապետ) Երկամեայ Պանդխտութիւն Ի Հասկէչուտան, Կամ Բարոյական, Քաղաքական եւ Կրօնական Վարք Հասկէչից Տպգր. Յերուսաղէմ 1871.—8°, էջ 168+157:
- Saprician** (*Arhimandritul Timotei*), Petrecere de doi ani în Abisinia, sau vieața morală, civilă și religioasă a Abisinienilor. Ierusalim 1871.—In-8°, pp. 168 + 157.
- ՍԵՂՐԱԿԵԱՆ** (Արիստակէս Վարդապետ). Քնար Մշեցոց եւ Վանեցոց: (Մինչև այժմ չհրատարակուած երգեր): Տպգր. Վաղարշապատ 1874.—8°, էջ 46:
- Setraghian** (*Arhimandritul Aristaches*), Lira Muşliilor și Vanliilor. Vagarşabat 1874. — In-8°, pp. 46.
- ՍԻՄԷՕՆԷ** (Կաթողիկոս). Ջամբու. Տպգր. Վաղարշապատ 1873.—8°, էջ 7+304:
- Simion** (*Pontificele*), Arhivă. Vagarşabat 1873. — In-8°, pp. IV + 304.
- ՍԻՊԻԼԵԱՆ** (Հ. Կղեմէս Վ.) Դասաւորութիւն Ռուքենեան Դրամոց: Տպգր. Վիեննա 1892.—8°. էջ ԺԶ+84+30:
- Sibilian** (*Arhimandritul Glemes*), Aranjament al monetelor dinastiei Rupenian. Viena 1892. — In-8°, pp. XVI + 84 + 30.
- ՏՍՇԵԱՆ** (Հ. Յակոբբոս). Ակնարկ մը Հայ Հնագրութեան վրայ. Տպգր. Վիեննա 1898.—8°, ԺԱ.+203:
- Daşian** (*Arhimandritul Iacob*), O privire asupra paleografiei armene. Viena 1898. — In-8°, XI + 203.
- ՏԷՐ—ԱԲՐԱՀՍՄԵԱՆ** (Յովհաննէս) Պատմութիւն Խրիմու Հանդերձ Աշխարհազրական եւ Ուսումնական Տեղեկութեամբ: Տպգր. Ի Թէոդոսիա 1865.—8°, էջ ԺԶ+204:
- Der-Abrahamian** (*Ohaness*), Istoria Crimeei, cu noțiuni geografice și științifice. Teodosia 1865. — In-8°, pp. XVI + 204.
- (*Պալատոցոյ*) Բառարան Պարսկերէն Ըստ Կարգի Հայկական Այբուբենի Տպգր. Կոստանդնուպոլիս 1826. —8°, էջ Թ+48+715:
- (*Psaltul Gheorghe*), Dicționar persan. Cu caractere persane și armene, explicările în limba armeană. Constantinopole 1826. — In-8°, pp. IX + 48 + 715.
- ՏԷՐ ՍՍՀԱԿԵԱՆ** (Հ. Կ.) "Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի": Տպգր. Վենետիկ 1905. 16°, էջ 590:
- Der-Sahaghian** (*H. Gh.*), Impărații armeni din Bizanț. Venetia 1905. — In-16°, pp. 590.

- Parnag (*Ch.*), Poeziile lui Omar Haiam. Trad. din l. persană. Paris 1904.
— In-8°, pp. XXI + 64.
- ՓԷՇՏԻՄԱԼԺԵԱՆ (Բժ. Տիգրան) Պատմութիւն Մարդկային Պատուաստման:
Տպգր. Կ. Պոլիս 1884.—4°, էջ ԺԲ + 237:
- Peştimalgian (*Dr. Dieran*), Istoria vaccinării umane. Constantinopole 1884.
— In-4°, pp. XVIII + 237.
- ՓԻՐՂԱԼԷՄԵԱՆ (Ղեւոնդ Վարդապետ) Նօտարք Հայոց: Տպգր. Կ. Պոլիս 1888.
—8°, էջ Ը + 232:
- Pirhalemian (*Arhimandritul Leonte*), Scriitorii armeni. Constantinopole
1888. — In-8°, pp. VIII + 232.
- ՔԵՐՈՎԷԷ (Բէստէն Պատմանեան) Պատմութիւն Սիրէսի Եպիսկոպոսի Ի Հէ-
րակին և Պատմութիւն Մխիթարայ Անեցոյ: I, II Հատորներ Միացեալ:
Տպգր. Պետերբուրգ 1879.—8°, էջ Բ + 203, Բ + 71:
- Cherovpe (*Resten Badganian*), Istoria episcopului Sebeos și a lui Măchitar
din Ani. I—II. St. Petersburg 1879. — In-8°, pp. II + 203; II + 71.
- ՔԻՐՈՊ: Իրկինէդ Իւրմիթար Յի Քէչի Իւրազիի Վէրիթար: Տպգր. Մալթա:
1832.—8°, էջ 130:
- Kitab. Elghinez Eulmăhtar fi keşif Eulrazii veilhbar. Malta 1832 (arăbeşte).
— In-8°, pp. 130.
- ՕՐԱՅՈՅՅ և Գուշակ 1912 Նահանջ Թուականին Քրիստոսի: Տպագր Վենե-
տիկ 1912.—32°, էջ 73:
- Calendar armeano-catholic pe anul 1912. Veneția 1912. — In-32°, pp. 73.
- ՕՐՄԱՆԵԱՆ (Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս) Հայոց Եկեղեցին և Իր Պատմու-
թիւնը, Վարդապետութիւնը, Վարչութիւնը, Բարեկարգութիւնը, Արարու-
ողութիւնը, ու Ներկայ Կացութիւնը: Տպգր. Կ. Պոլիս 1911.—8°, էջ 271:
- Ormanian (*Archiepiscopul Mahachia*), Biserica armeană și istoria ei.
Doctrina, direcțiunea, organizațiunea, ritul, literatura și starea actuală.
Constantinopole 1911. — In-8°, pp. 271.

CUPRINSUL

GRIGORIE M. BUIUCLIU — portret.

	<u>Pag.</u>
<i>Testament</i>	1
Deciziunea pentru primire	7
Decretul Regal pentru autorizare	9
<i>Biografie</i>	11
Familia Buiucliu	23
Armenii și Românii: O paralelă istorică, de <i>N. Iorga</i> .	39
<i>Catalogul bibliotecii armenesti „Gr. M. Buiucliu“</i>	77
A. Cărți în limbi europene	»
B. Cărți în limbi orientale	93
